

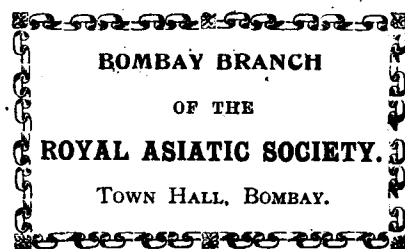
Shrirajaratnakaram

—
KHANDA I

00057725

B. B. R. A. S.

Digitized with financial assistance from

Hemendra Kothari

on 06 November, 2019

Imperial Library
3/12/19.

श्री नमो भगवते इन्द्रावनचन्द्राय ।

श्रीराजरत्नाकरम् ।

(त्रिपुराधिनाथ वंशचरितम् ।)

पूर्व खण्डम् ।

• 57725

“धन-धानार्द्धमतुलां प्राप्नोत्यवाहतेन्द्रियः ।

शुलैवमखिलं वंशं प्रशस्तं शशि-सूर्ययोः ॥”

(विष्णुपुराण ४६ अंश २३ अध्याय ६७ श्लोकः ।)

चन्द्रवंशावतंस-

विप्रस-समर-विजयि-महामहोदय-

पञ्चश्रीमन्महाराजाधिराज वीरचन्द्र देववर्म्म माणिक्य

स्वाधीन-त्रिपुरेश्वरानुज्ञया श्रीराजरत्नाकर-समितितः प्रकाशितम् ।

Px-e-73

वाण-वयोमाग्नि-निशाकर-त्रैपुराब्दे मार्गशीर्षस्य प्रथमेहनि

स्वाधीनत्रिपुरा-राजधानीस्थिते ललित-यन्त्रे

श्रीईशानचन्द्र भट्टाचार्येण मुद्रितम् ।

00057725

PREFACE.

The "Rajratnakar," now for the first time printed, is a chronicle of the Royal House of Tippera; a branch of the Lunar imperial race to which, or to the cognate Solar line, nearly all the early Kings of India trace their origin with anxious industry. From Chandra the primeval founder of the Lunar line, Maharaja Jajati was sixth in descent; he reigned in Pratisthanpur, believed to be indetical with Pryag, the modern Allahabad.

His third son was Drujhyu, and he leaving Northern India from some family quarrel founded a city named Tribeg near the mouth of the Ganges.

From Chandra down to his fifteenth descendant Pracheta, the different sovereigns are found in all the Puranas. Among the descendants of Pracheta may be mentioned Basuman, Pratardan, Chitrayuddha, and Chitrayodhi; they reigned in the maritime region bordering the Bay of Bengal, and are mentioned in the Puranas. Their Pandits recorded their annals at the time, and the "Rajratnakar" itself was commenced under the orders of Maharaja Dharma Sen above four hundred years ago. It will appear then that the annals of this branch of the Lunar dynasty are entitled to credit on the same principles on which criticism has supported the "Mahabharata" and "Ramayana." After a long period during the reign of Maharaja Pratardhan, twentyfifth in descent from Drujhyu, the kingdom of Tripura was conquered by this dynasty, which then ruled over all the country stretching round the Bay of Bengal, from the border of Assam to the river Baitarani in Cuttack, and from the junction of the Padma with the Ganges to beyond Chittagong.

The chronicle now published will, it is hoped, clear up an important point in Indian early history about which there has been much variance of opinion, and which has keenly interested Hindu antiquarians. The two dynasties, to which nearly every monarch in India claims affiliation, are called the Solar and the Lunar as already stated. Some discredit has been hitherto thrown on the accuracy of their annals because the lines of sovereigns recorded in them do not synchronize as might be expected.

In other words, a sovereign of the Lunar dynasty of the twentyfourth descent has not been recorded as a contemporary with one of similar remote origin in the Solar. This knot has been untied in the "Rajratnakar," from which we learn that the Lunar dynasty is the junior, its sway having begun with its earliest sovereign during the fourteenth reign of the Solar dynasty. Another matter of equal interest to Hindus is that the dates which are approximately indicated in the "Rajratnakar," harmonize with those to be gathered from the "Mahabharata," which mentions by names, as already stated, several of the third Royal line, that of Drujhyu, though it omits the chain of descent.

When, however, the dates of these sovereigns, as calculated from "Rajratnakar" pedigrees, harmonize with those obtained from the "Mahabharata," for the kings alleged to be their contemporaries, the two sets of annals, it must be admitted, mutually support each other. These matters are only briefly indicated in this preface which is meant for the general reader ; a separate dissertation dealing with the subject in detail will be inserted in its proper place. The different pedigrees of the Solar and Lunar races and one showing the ancestry of the Tippera Kings will be given in due course.

It will appear that the present ruler, Maharaja Beerchandra Manikya Deb Bahadur, is 179th in succession from the founder of the race. If only twenty years on the average are allowed for each generation, the beginning of this dynasty may be dated about fifteen hundred years before the Christian era, and eight hundred years before the foundation of Rome. This volume has been printed at His Highness' Press at Agartola, while the illustrations are from photographs taken by the Maharaja, who has also superintended their reproduction in the State Collotype and Photogravure Department at the Palace. Such as they are, the typography, the antiquarian research, and the artistic skill are the result of indigenous effort in an ancient mountain kingdom beyond the border of British India. The seed now sown will, the Maharaja trusts, bear fruit, and in fostering the pursuits of the scholar and the artist elsewhere in India, it will be his sincere pleasure to aid.

श्री नमो भगवते वासुदेवाय ।

श्रीराजरत्नाकरम् ।

पूर्वविभागः ।

प्रथमः सर्गः ।

आनन्दैकनिधिं कुमार-जनकं नित्यं गवीशध्वजं
गोभृत्यै शशिखण्ड-शेखरममुं कोदण्डपाणिं विभुम् ।
काकोलाङ्ग-धरं धरा-स्थितिकृते कामस्य दर्पापहं
सानन्दं तमुमाधवं मम मनोऽनाद्यक्षरं सेवताम् ॥१॥

आनन्देति । हे मम मनः मच्चित्तं नित्यं अक्षरहः सानन्दं यथास्यात्तथा
अनाद्यक्षरं नास्ति आदिर्व्यस्य स अनादिः नास्ति क्षरो ध्रुवो यस्य स अक्षरः
अनादिश्चासौ अक्षरश्चेति तथोक्तं अर्थात् क्षयोदय-रहितं । तं प्रसिद्धं अमुं प्रत्यक्ष-
भूताष्ट-मूर्त्तया सर्वत्र परिदृश्यमानं । विभुं अनुग्रह-निग्रहयोः कारणं । उमाधवं उमा-
पतिं सेवतां । कीदृशं आनन्दैकनिधिं आनन्दस्य एकस्थानं । कुमार-जनकं कार्तिकेय-
पितरं । गवीशध्वजं वृषभवाहनं । शशि-खण्ड-शेखरं चन्द्र-खण्डावतंसं । गोः पृथिव्याः

इन्द्रोऽनन्तगुणाकरोपि नियतं दोषाकरोसि ध्रुवं
 त्वं नक्षत्र-कुलोज्ज्वलोपि नितरां क्षत्रान्वय-श्रीरसि ।
 आश्चर्यं महदेतदत्रिनयन-प्रेयांस्त्रिनेत्र-प्रियो
 भूयास्तत् त्रिपुरारि-मस्तक-मणिस्तु त्रैपुर-श्रेयसे ॥२॥

मृत्यै रक्षणाय कोण्डपाणिं पिणाकपाणिं । धरायाः पृथिव्याः स्थितिकृते पालन-
 निमित्तं काकोलाङ्गधरं समुद्र-मथनोत्थित-हलाहल-पायिनं । कामस्य दर्पापहं कन्दर्प-
 दर्पान्तकं । पक्षी । नास्ति आद्यक्षरं प्रथमवर्णो यत्र तादृशं यथास्यात्तथा उमाधवं
 सेवतां । उमाधवस्य आद्यक्षर-रहिते माधवो भवति । तथात्वे माधवं सेवतामित्यर्थः ।
 आनन्दैकनिधिं आद्यक्षर-रहिते नन्दैकनिधिं । कुमार-जनकमित्यत्र आद्यक्षर-रहिते
 मार-जनकं । गवीशध्वजमित्यत्र आद्यक्षर-रहिते वीशध्वजं विः पक्षी तस्य ईशः खग-
 राजः तदाहनं । एवं शशि-खण्ड-शेखरमित्यत्र शिखण्डशेखरं । गोमृत्यै गवां पालनाय
 दण्डपाणिं यष्टिहस्तं । धरा-स्थितिकृते कोलाङ्गधरं वराह-रूप-धारिणं । कामस्य
 दर्पापहमित्यत्र च आदिवर्ण-रहिते मस्य ब्रह्मणो दर्पापहं । [मकारेणोच्यते ब्रह्मेति
 एकाक्षरकोषः ।] अमुं विभुमितिचोभयपक्षे समानम् ॥१॥

इन्द्रोऽइति । हे इन्द्रो चन्द्र त्वं अनन्तगुणाकरोपि निखिलगुणानामाकरोपि
 ध्रुवं निश्चितं दोषाकरोसि दोषाणां आकरो भवसीति विरोधः यो हि अनन्तगुणाकरः
 स तु दोषस्य आकरइति न सम्भवति । विरोध-भञ्जनन्तु दोषा रात्रिस्तत्करः निशाकर
 इति शेषः । दिवाङ्गिलथ दोषाच नक्तञ्च रजनावित्यमरः । त्वं क्षत्रान्वय-श्रीरपि क्षत्रा-
 न्वयस्य क्षत्रिय-वंशस्य श्रीर्लक्ष्मी-स्वरूपोपि न क्षत्र-कुलोज्ज्वल क्षत्रिय-वंशोज्ज्वलो नेति
 विरोधः । विरोध-परिहारस्तु नक्षत्र-कुलोज्ज्वलस्तारका-मण्डल-शोभीति । एतत् महत्
 आश्चर्यं त्वं त्रिनेत्र-प्रियोपि महादेव-प्रियोपि अ त्रिनयन-प्रेयानिति विरोधः । भञ्जनन्तु
 अत्रिमुनेर्नयन-प्रेयान् नयन-प्रीतिकरः अत्रिनयन-जातत्वात् । तत्तस्मात् त्रिपुरारि-
 मस्तक-मणिस्तु त्रैपुर-श्रेयसे त्रिपुर-कलप्राणाय भूयाः भव । अत्रापि विरोधः पूर्वरीत्या
 परिहारः । अत्र श्लोके विरोधाभाषालंकारः ॥२॥

यथा रत्नाकरं श्रीमन् वर्द्धयद्यंशुमालया ।
 राजरत्नाकरं तद्वत् कृपया परिवर्द्धय ॥३॥
 कलया हर-शिरसि विधो प्रतिविम्बेन वससि गङ्गा-हृदये ।
 तव कुलजानां राशौ कृपया तिष्ठ शुभं नमस्ते ॥४॥
 अश्वधर-कुल-कान्तिः प्राच्य-विक्रान्ति-धाम
 प्रथित-विमल-कीर्त्ती राज-राजि-प्रजेता ।
 नरपति-गण-सेव्यो यो महासेननामा
 नृपतिरिह जनानामेक आसीच्छरण्यः ॥५॥
 तस्मात्प्र-जन्मा नितरां पवित्रो धर्मैककामः करुणार्द्र-चेताः ।
 श्रीधर्मदेवो नृपतिर्महीयान् उदारधीः पुण्यवतां वरिष्ठः ॥६॥
 युवापि यो भोग-सुखानि हित्वा कन्दादिभुक् ताप-तुषार-सोढा ।
 संत्यज्य गेहं विनिवृत्त-कामो बभ्राम तीर्थेषु च काननेषु ॥७॥
 जीवारि-वसु-संख्यातत्रैपुराब्दे (१) गृहागतः ।
 पितर्युपरते खिन्नो राजतामयमग्रहीत् ॥ ८ ॥
 स्व-पूर्वपुरुषाणां स भूपतीनां विसारिणीम् ।
 कीर्त्तिमन्यच्च वृत्तान्तं श्रोतुमिच्छन् महीपतिः ॥९॥
 चतुर्दशानां देवानां पूजनादिषु तत्परम् ।
 तन्त्रादि-सम्बिदं धीरं पुरा-वृत्तार्थ-कोविदम् ॥१०॥

वृद्धं नीतिविदां श्रेष्ठं शान्तं सज्जन-सम्मतम् ।

स्वकुलाचार-तत्त्वज्ञं चन्तायिं (१) दुर्लभेन्द्रकम् ॥११॥

शुक्रेश्वरं मदनुजं तथा वाणेश्वरञ्च माम् ।

इदमाह समाहूय सादरं धरणीश्वरः ॥१२॥

विहाय राज्यं भ्रमणोत्सुकेन मयापनीता बहवो हि कालाः ।

न शिञ्चितो राज-नयोपि कश्चित् कुलोचिता नावगता च विद्या ॥१३॥

ततो हि मत्पूर्व-महीपतीनां वृत्तं यदन्यच्च हितानुबन्धि ।

तद्ब्रूत यूयं पुरतोऽखिलं मे ज्ञाता भविष्यामि यतोऽचिरेण ॥१४॥

एवं नृपाक्षया सर्व्वे चन्तायि-प्रमुखा वयम् ।

पुराणं राजमालाञ्च योगिनीमालिकां तथा ॥१५॥

ग्रन्थं लक्ष्मणमालाञ्च तन्त्रं भस्माचलादिकम् ।

रामायणं भारतादि तथा गौतम-गालवम् ॥१६॥

कीर्त्ति-स्तम्भेषु भूपानां वार्त्तां प्रकटिता च या ।

देवालये या लिखिता या प्राप्ता फलकेषु च ॥१७॥

गीतञ्च राजचरितं सर्व्वमेतदथापरान् ।

परम्परागतान् लोके इतिहासान् महीभुजाम् ॥१८॥

नृपदत्तस्य भूम्यादेरुपाधिञ्च तथागमम् (२) ।

सर्व्वं संगृह्य यत्नेन तच्चान्तिकमुपागताः ॥१९॥

(१) चन्तायिं त्रैपुर-भाषा-संकेतित-चतुर्दश-सुरार्चनार्थ-विशेषम् ।

(२) आगमं साक्षि-पत्रं सनन्दपत्रमिति नीलोक्तिः ।

ततः प्रोवाच चन्तायिर्दुर्लभेन्द्रो महामतिः ।
 भवदादिष्ट-विषयः सर्व्व एव समाहृतः ॥२०॥
 किन्तु गुह्यतमा तेषां कथा काचिन्महीभुजाम् ।
 चतुर्दशानां देवानां गुह्यः पूजाविधिस्तथा ॥२१॥
 तन्त्रोक्त एष राजर्षे गोपनीयः शिवोदितः ।
 न प्रकाश्यः परिषदि प्रचारः पाप-साधनम् ॥२२॥
 एवं चन्तायि-वचनं श्रुत्वा प्राह नराधिपः ।
 अस्तु गुह्यतमं तावद्ब्रूहि त्रैपुर-भाषया ॥२३॥
 चत्वारो वयमत्रैव पञ्चमो नहि विद्यते ।
 तता रहस्यं शृणुमस्त्वनुस्वाम्बुज-निःसृतम् ॥२४॥
 मूलं यद्भवता गेयं धीमंस्त्रैपुर-भाषया ।
 शुक्र-वाणेश्वरौ तच्च तनुतां देव-भाषया ॥२५॥
 पौरवाणां यथा वार्त्ता व्यासेन भाषिता पुरा ।
 तथा पुण्यवतां गाथा द्रुह्युजानां विरच्यताम् ॥२६॥
 एवमुक्तवता राज्ञा समादिष्टः सहानुजः ।
 राजरत्नाकरं ग्रन्थं वितनोमि प्रयत्नतः ॥२७॥
 इयं पवित्रा जन-पावनी कथा पुराण-शास्त्रादिषु कीर्तिता पुरा ।
 मयाद्य गेया नृपतेरनुज्ञया तनोतु तच्चित्त-सरोरुहे मुदम् ॥२८॥

इति श्रीराजरत्नाकरे पूर्व्वविभागे ग्रन्थारम्भ-प्रस्तावना नाम

प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

श्रीदुर्लभेन्द्र उवाच ।

धन्योऽहं कृत-कृत्योऽहं प्रश्नेनानेन भूषते ।
 चरितानि विचित्रानि यानि जानामि सम्प्रति ॥१॥
 शृणु तानि महाबाहो विस्तराद्विष्टोमि ते ।
 पुण्यानि पुण्य-श्लोकानां मनोज्ञानि महौजसाम् ॥२॥
 राजंस्ते पूर्व-जातानां पुरुषाणां महात्मनाम् ।
 वंश-विस्तार-वृत्तान्तः श्रोतृणां विस्मयप्रदः ॥३॥
 सहस्रशिरसः पुंसो नाभि-द्वन्द्व-सरोरुहात् ।
 ज्ञातव्यासीत् सुतो धातुरन्निः सर्व-गुणान्वितः ॥४॥
 अत्रेस्ततः समभवत् सोमोऽमृतमयः किल ।
 ऋक्षौषधि-विजानां यो वेधसा कल्पितः पतिः ॥५॥
 योऽयजद्राजसूयेन कृते तं जगतां पतिम् ।
 स चन्द्रः पुरुषो मूलं भवदन्वय-शाखिनः ॥६॥
 दक्षः प्रजापतिस्तस्मै सप्तविंशति-संख्यकाः ।
 अश्विनी-प्रमुखाः कन्याः सालङ्कारा ददौ नृप ॥७॥

प्रतिगृह्य च ताञ्चन्द्रो विधिना परिणीतवान् ।
 किन्तु प्रियतमा तासु बभूव रोहिणी विधोः ॥८॥
 कदाचिद्रोहिणी-कान्तस्ताराया गर्भजं बुधम् ।
 रोहिण्यै दत्तवान् प्रीत्या पुत्रं परमसुन्दरम् ॥९॥
 रोहिणी तं बुधं प्राप्य पालयामास यत्नतः ।
 काले स विबुधो राजन् लेभे स्वपदमुत्तमम् ॥१०॥
 एकदा प्रमथाधीशः प्रमथादिगणैः सह ।
 कृत्वा स्त्रीरूपमात्मानं प्रियायाः प्रीतिमावहन् ॥११॥
 यत्र जातः कार्तिकेयो वने तस्मिन् मनोरमे ।
 गत्वा प्रहृष्टो भूतेशो रेमे गिरिजया सह ॥१२॥
 तत्रस्था जन्तवो ये च पुंवाच्याः समहीरुहाः ।
 बभूवुः स्त्रीजनाः सर्वे महेशस्य प्रभावतः ॥१३॥
 एतस्मिन्नेव काले स इलो नाम महीपतिः ।
 प्रजापतेः कर्हमस्य सुतो धन्वी महायशः ॥१४॥
 ऋगयार्थं मनश्चक्रे सभृत्य-बल-वाहनः ।
 गत्वापि रूचिरेऽरण्ये जघान विविधान् पशून् ॥१५॥
 अतृप्तः पशु-घातेन दैवगत्या स भूपतिः ।
 पुनः पशु-जिघांसुः सन् तं देशं समुपाययौ ॥१६॥
 परिभ्रमन् वने तत्र ऋगयार्थमितस्ततः ।
 सहसा पुरुषत्वेन हीनः स्त्रीत्वं समाप्तवान् ॥१७॥

दृष्ट्वा स्त्रीभूतमात्मानं सामात्य-बल-वाहनम् ।
 गिरिशखैव कर्म्मैतज्ज्ञात्वा भीतिमुपागमत् ॥१८॥
 ततो देवं महेशानमाशुतोषं पिणाकिनम् ।
 स्तुवन् सानुचरो राजा पपात धरणीतले ॥१९॥
 प्रजापतेः सुतं दीनं शोक-सम्बिग्न-मानसम् ।
 प्रहस्य वरदः प्राह कृपया गिरिजापतिः ॥२०॥
 त्वमुत्तिष्ठ महाबाहो कार्द्वमेय नरर्षभ ।
 पुरुषत्वमृते वत्स यथेच्छसि तथा दृणु ॥२१॥
 तच्छ्रुत्वा शोक-सन्तप्तो राजा भग्न-मनोरथः ।
 स्त्रीभूतोऽसौ न जग्राह वरमन्यं दिलोचनात् ॥२२॥
 प्रत्याख्यातः शिवेनाथ क्षुब्धः पर्वत-नन्दिनीम् ।
 तृष्टाव जगतां धात्रीं तद्गतेनान्तरात्मना ॥२३॥

श्रीइल उवाच ।

शिवे शरणेऽत्र वरदे भक्ताभीष्ट-प्रदायिनि ।
 सर्व्वव्याप्तिहरे मातः पाहि मां दुःख-सागरात् ॥२४॥
 ज्ञात्वा मनोगतं तस्य भवानी भवसङ्गता ।
 प्रत्युवाच नृशार्दूलं कातरं भक्त-वत्सला ॥२५॥
 राजन् शिव-वचोऽमोघं न लङ्घ्यं हि सुरैरपि ।
 तथापि कृपया वत्स यदब्रवीमि निशामय ॥२६॥

नाहं सद्यक् समर्थास्मि शिव-वाक्यान्यथाकृतौ ।
 अतः कदा पुमान् भावी कदा च स्त्री भविष्यसि ॥२७॥
 तच्छ्रुत्वा विस्मयाविष्टो देवी-मुख-समीरितम् ।
 क्षणं मौनमुपास्थाय राजा प्राह कृताञ्जलिः ॥२८॥
 प्रसन्ना मयि चेन्मातः शुभदे सर्व्वमङ्गले ।
 ततो मास-विभागेन स्त्रीत्वं देहि कृपामयि ॥२९॥
 वाञ्छितं तच्च विज्ञाय देवी कात्यायनी परा ।
 प्रत्युवाच ततो भूपमेवमेव भविष्यति ॥३०॥
 स्त्रीभूतस्त्वं महाराज न तु पुंस्त्वं स्मरिष्यसि ।
 पुंभावेऽपि पुनः साधो स्त्रीभावं विस्मरिष्यसि ॥३१॥
 एवमेष महाराज स्त्री भूत्वा शिव-कानने ।
 स्त्रीभूतैरनुगैः सार्द्धं बभ्राम स इतस्ततः ॥३२॥
 स एकदा सरस्तीरे रथे पक्षि-गणाकुले ।
 तीव्रं तपस्तप्यमानं ददर्श विधुजं बुधम् ॥३३॥
 सरसस्तत्र सलिलं क्षोभयामास कामिनी ।
 सर्व्वैरनुगतैः सार्द्धं स्त्रीभूतैः काम-पीडिता ॥३४॥
 बुधस्तद्रूपमालोक्य काम-वाण-वशं गतः ।
 परिपप्रच्छ धर्म्मात्मा कथ्येयं वरवर्णिनी ॥३५॥
 श्रुत्वैतदनुगामिन्य ऊचुर्मधुरया गिरा ।
 अस्माकमेषा कलप्राणी कर्त्री पति-विवर्जिता ॥३६॥

ततो योगवलात् सौम्यो ज्ञात्वा सर्व्वं यथायथम् ।

किन्नराणां स्त्रियश्चक्रे सर्व्वास्ता अनुगाः स्त्रियः ॥३७॥

अथ तामब्रवीत् सौम्य इलानान्नीं वराङ्गनाम् ।

मां भजस्व वरारोहे भक्तियुक्तेन चेतसा ॥३८॥

इलापि तन्वी सुमुखी हर्षगद्गदया गिरा ।

प्राह प्रसन्न-हृदया यथेच्छसि तथाकुरु ॥३९॥

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रीतः शशधरात्मजः ।

मासमेकं तथा सार्द्धं विजहार यथेक्षितम् ॥४०॥

पुनर्मासागमे पुंस्त्वमुपागन्ध महीपतिः ।

चकार धर्म्मप्रं धर्म्मात्मा सोमपुत्रेण सङ्गतः ॥४१॥

यस्मिंस्तु मासे स नृपः पुनः पुंस्तमुपागतः ।

तदा पुत्र-कलत्रादीन् स्मृत्वा शोकमवाप्तवान् ॥४२॥

खिद्यमानं तमालोक्य विधुजः सदयोऽब्रवीत् ।

सम्बत्सरोषितस्यात्र करिष्यामि शुभं तव ॥४३॥

पुनः स्त्रीत्वं समासाद्य नवमे मासि सुन्दरम् ।

सुषुवे तनयं सा च पुरुषवसमूर्ज्जितम् ॥४४॥

पूर्णे सम्बत्सरे योगी बुधः सत्य-परायणः ।

कर्हमादि-मुनि-गणानाहूयेदं वषोऽब्रवीत् ॥४५॥

यूयं सर्व्वे महात्मानो द्विजास्तापस-कुञ्जराः ।

दुर्गतस्यास्य राजर्षेयच्छ्रेयस्तद्विधीयताम् ॥४६॥

अथ ते मुनयः सर्वे श्रुत्वा बुध-वचस्तदा ।
 क्रतुना वाजि-मेधेन विषुरारिमतोषयन् ॥४७॥
 तेन प्रसन्नो भगवान् तानुवाच महेश्वरः ।
 प्रीतोऽस्मि हय-मेधेन किं करिष्यामि वः प्रियम् ॥४८॥
 एवं ब्रुवति देवेश ऊचुस्ते मुनिपुङ्गवाः ।
 पुंस्त्वं वाल्हीश्वरायास्मै देहि त्वं कृपया विभो ॥४९॥
 ततस्तस्मै वरं दत्वा चिरपुंस्त्वं पिणाकष्टक् ।
 प्रहृष्टो मुनिभिः सार्द्धं तत्रैवान्तरधीयत ॥५०॥
 इलोपि नृपतिः पुंस्त्वमधिगत्य महेश्वरात् ।
 शशविन्दाख्यपुत्राय वाल्हीदेशं समर्पय च ॥५१॥
 मध्यदेशे समागत्य प्रतिष्ठानाह्वयं पुरम् ।
 निर्माय राज्यं विस्तार्य ब्रह्म-लोकमुपागमत् ॥५२॥
 प्रतिष्ठानपुरस्थस्य राजाभूत् स पुरूरवाः ।
 ततो हि चन्द्रवंशस्य विस्तारः क्रमशोऽभवत् ॥५३॥
 को वेत्ति राजन् भवतां महीचितां सख्यग्जगद्ग्राप्तमनुत्तमंयशः ।
 समुद्र-तीर-स्थित-वालुका-ततीर्णं कोपि संख्यातुमलं प्रयत्नतः ॥५४॥

इति श्रीराजरत्नाकरे पूर्वविभागे सोमसौम्यशोर्ध्वं तान्त-वर्णनं नाम
 द्वितीयः सर्गः ।

तृतीयः सर्गः ।

काले पुद्गरवा राजाऽभवद्भौम-पराक्रमः ।
 मनुजोपि सदैवासीद्देव-मण्डल-मण्डितः ॥१॥
 प्रचण्ड-दोर्दण्ड-बलैर्वशीकृत-दिगन्तरः ।
 ऐकाधिपत्यं व्यतनोत् निर्व्वैरं वसुधातले ॥२॥
 सदा वीर्य्य-मदोद्धृतः सोऽवज्ञाय द्विजान् बहून् ।
 जहार तेषां सकलं द्रविणं चिरसञ्चितम् ॥३॥
 नाजीगणदसौ भूप महत्त्वं तन्महार्चिषाम् ।
 चुक्रुपस्तेन ते सर्व्वे ब्राह्मणा निहतादराः ॥४॥
 अपि प्रतिचिकीर्षूणां क्रुद्धानामग्र-जन्मनाम् ।
 उपाया बहवस्तेन भूपेन विप्रलौकताः ॥५॥
 सनत्कुमारस्तत्रैत्य बहुनीतिसुपादिशत् ।
 तथापि मदमत्तोऽसौ स्वीचकार न तद्वचः ॥६॥
 ततस्तेषां महर्षीणां प्रकोपाविष्ट-चेतसाम् ।
 शापेन हत-वीर्य्योऽभून्मदमत्तः पुद्गरवाः ॥७॥

गन्धर्व्व-लोकात् प्रागेव यज्ञ-सम्पादनाय सः ।
 त्रिधाग्नीनानयद्राजन् सहोर्व्वश्या पुष्करवाः ॥८॥
 उर्व्वशी-गर्भतस्तस्य ये सुता उरुविक्रमाः ।
 जज्ञिरे नृप-शार्दूल क्रमादेतान्निशामय ॥९॥
 आयुज्यैष्ठस्ततो धीमानमावसुस्तृतीयकः ।
 दृढायुश्च बलायुश्च शतायुरिति षट्सुताः ॥१०॥
 एतद्विवरणं राजन् भारतीक्तं निवेदितम् ।
 श्रीमद्भागवते यन्तु वर्णितं श्रूयतां हि तत् ॥११॥
 तस्य रूप-गुणौदार्य्य-शील-द्रविण-विक्रमान् ।
 श्रुत्वोर्व्वशीन्द्र-भवने गीयमानान् सुरर्षिणा ।
 तदन्तिकमुपेयाय देवी स्मर-शरार्हिता ॥१२॥
 मित्रावरुणयोः शापादापन्ना नरलोकताम् ।
 निशम्य पुरुष-श्रेष्ठं कन्दर्पमिव रूपिणम् ॥१३॥
 धृतिं विष्टभ्य ललना उपतस्थे तदन्तिके ।
 स तां विलोक्य नृपतिर्हर्षेनोत्फुल्ल-लोचनः ।
 उवाच स्मृत्याया वोचा देवीं हृष्ट-तनूरुहः ॥१४॥

श्रीपुष्करवा उवाच ।

स्वागतं ते वरारोहे आस्यतां करवाम किम् ।
 संरमस्व मया साकं रतिनीं शाश्वतीः समाः ॥१५॥

उर्वशुवाच ।

कक्षास्त्वयि न सज्जेत मनो दृष्टिश्च सुन्दर ।
 यदङ्गान्तरमासाद्य च्यवते हि रिरंसया ॥१६॥
 एतावुरणकौ (१) राजन्नासौ रक्षस्व मानद ।
 संरंखे भवता साकं श्लाघ्यः स्त्रीणां वरः स्मृतः ॥१७॥
 घृतं मे वीर भक्ष्यं खान्नेक्षे त्वान्यत्र मैथुनात् ।
 विवाससं तत्तथेति प्रतिपेदे महामनाः ॥१८॥
 अहो रूपमहां भावो नरलोक-विमोहनम् ।
 को न सेवेत मनुजो देवीं त्वां स्वयमागताम् ॥१९॥
 तथा स पुरुषश्चेष्टो रमयन्त्या यथार्हतः ।
 रेमे सुर-दिहारेषु कामञ्चैव रथादिषु ॥२०॥
 रममाणस्तथा देव्या पद्म-किञ्चल-गन्धया ।
 तन्मुखामोदमुषितो मुमुदेहर्गणान् बहून् ॥२१॥
 अपश्यन्नुर्वशीमिन्द्रो गन्धर्वान् समचोदयत् ।
 उर्वशी-रहितं मह्यमास्थानं नातिशोभते ॥२२॥
 त उपेत्य महारात्रे तमसि प्रतुष्टपस्थिते ।
 उर्वश्या उरणौ जह्वन्यस्तौ राजनि जायया ॥२३॥
 निशस्थाक्रन्दितं देवी पुत्रयोर्नीयमानयोः ।
 हतास्त्रप्रहं कुनायेन न पुंसा वीरमानिना ॥२४॥

(१) उरणकौ-मेषशायकौ ।

यद्विस्मन्मादहं नष्टा हृतापत्या च दक्षुभिः ।
 यः श्रेते निशि सन्तस्तो यथा नारी दिवा पुमान् ॥२५॥
 इति वाक्शायकैर्विद्वः प्रतोदैरिव कुञ्जरः ।
 निशि निस्त्रिंशमादाय विवस्तोऽप्यद्रवद्रुषा ॥२६॥
 ते विष्टज्योरणौ तत्र व्यद्योतन्तस्म विदुप्रतः ।
 आदाय मेघावायान्तं नग्नमैक्षत सा पतिम् ॥२७॥
 ऐलोपि शयने जायामपश्यन् विमना इव ।
 तच्चित्तो विक्लवः शोचन् बभ्रामोन्मत्तवन्महीम् ॥२८॥
 स तां वीक्ष्य कुरुक्षेत्रे सरस्वत्याञ्च तत्सखीः ।
 पञ्च प्रहृष्टवदनः प्राह सूक्तं पुष्करवाः ॥२९॥
 अहो जाये तिष्ठ तिष्ठ घोरे न त्यक्तुमर्हसि ।
 मां त्वमद्याप्यनिर्दुत्य वचांसि कृणवावहे ॥३०॥
 सुदेहोऽयं पतत्यत्र देवि दूरं हृतस्त्वया ।
 खादन्येनं वृका गृध्रास्त्वत्प्रसादस्य नास्पदम् ॥३१॥

उल्लंघयवाच ।

मा मृधाः पुरुषोऽसि त्वं मास्म त्वायुर्दृका इमे ।
 कापि सख्यं न वै स्त्रीणां वृकाणां हृदयं तथा ॥३२॥
 स्त्रियोद्धककृणा क्रूरा दुर्मर्षाः प्रियसाहसाः ।
 घ्नन्त्यत्थार्थेऽपि विस्रब्धं पतिं भ्रातरमप्युत ॥३३॥

विधायालौक विस्रम्भमन्त्रेषु त्यक्त-सौहृदाः ।
 नवं नवमभीष्टन्त्यः पुंश्चल्यः स्वैरदृत्तयः ॥३४॥
 सम्बत्सरान्तं हि भवानेकरात्रं मयेऽश्वर ।
 रंखत्यपत्यानि च ते भविष्यन्त्यपराणि भोः ॥३५॥
 अन्तर्ध्वनीमुपालक्ष्य देवीं स प्रययौ परीम् ।
 पुनस्तत्र गतोऽद्धान्ते उर्वशीं वीरमातरम् ॥३६॥
 उपलभ्य मुदायुक्तः समुवास तथा निशाम् ।
 अथैनमुर्वशी प्राह कृपणं विरहातुरम् ॥३७॥
 गन्धर्वानुपधावेमांस्तुभ्यं दास्यन्ति मामिति ।
 तस्य संस्तुवतस्तुष्टा अग्निस्थालीं ददुर्दृप ॥३८॥
 उर्वशीं मन्यमानस्तां सोऽबुध्यत चरन् वने ।
 स्थालीं न्यस्य वने गत्वा गृहानाध्यायतो निशि ।
 त्रेतायां संप्रवृत्तायां मनसि द्रव्यवर्त्तत ॥३९॥
 स्थालीस्थानं गतोऽश्वत्यं शमी-गर्भं विलक्ष्य सः ।
 तेन द्वे अरणी कृत्वा उर्वशी-लोक-कान्तया ॥४०॥
 उर्वशीं मन्त्रतो ध्यायन्नधरारणिमुत्तराम् ।
 आत्मानमुभयोर्मध्ये यत्तत् प्रजननं प्रभुः ॥४१॥
 तस्य निर्मथनाज्जातो जातवेदा विभावसुः ।
 तस्या स विद्यया राज्ञा पुलत्वे कल्पितस्त्रिदृत् ॥४२॥

तेनायजत यज्ञेशं भगवन्तमधोक्षजम् ।
 उर्वशी-लोकमन्विच्छन् सर्व्व-देव-मयं हरिम् ॥ ४३ ॥
 एक एव पुरा वेदः प्रणवः सर्व्ववाङ्मयः ।
 देवो नारायणो नान्य एकोऽग्निर्वर्ण एव च ॥ ४४ ॥
 पुरूरवस एवासीत् त्रयी चेतामुखे नृप ।
 अग्निना प्रजया राजा लोकं गान्धर्व्वमेयिवान् ॥ ४५ ॥
 एवं पुरूरवा राजन् काश्य-कर्म्म-विशारदः ।
 वैराग्य-रहितः प्राज्ञैर्निन्दितः सनकादिभिः ॥ ४६ ॥

राजीवाच ।

सर्व्वज्ञ-मुनि-वाक्यानां विरोधो घटते कथम् ।
 सन्देहो वर्त्ततेऽस्माकं हृदये वदतांवर ॥ ४७ ॥

दुर्लभेन्द्र उवाच ।

सर्व्वज्ञ-मुनि-वाक्यानां विरोधो नैव वर्त्तते ।
 तेषां यद्भाषितं विद्वि सर्व्वं वेदादितं नृप ॥ ४८ ॥
 कल्पभेदाद्भवेद्भेदश्चरित्र-वर्णनादिषु ।
 तत् सर्व्वन्तु समाधेयं पण्डितैर्वेद-कोविदैः ॥ ४९ ॥
 बुधात्मजोऽयं भवतां क्लृप्ताग्रणीः पुरूरवा एव विशिष्ट-विक्रमः ।
 स्वतेजसा यज्ञ-वितान-कर्म्मणा स तोषयामास दिवौकसोऽनिशम् ॥ ५० ॥

इति श्रीराजरत्नाकरे पूर्व्वविभागे पुरूरवसो वृत्तान्त-वर्णनं नाम

तृतीयः सर्गः ।

चतुर्थः सर्गः ।

ऐले लोकान्तरं प्राप्ते तस्य जेष्ठसुतः सुधीः ।
 आयुः सिंहासनं लेभे प्रतिष्ठानपुरे नृप ॥१॥
 ब्रह्मण्यः सर्वशास्त्रज्ञः शान्ति-न्याय-परायणः ।
 शशास पृथिवीं सर्वान् ब्राह्मणैः शास्त्रकोविदैः ॥२॥
 वापी-कूल-तड़ागाद्यै राजवर्त्मादिभिः स राट् ।
 प्रतिष्ठानपुरं दिव्यं शोभयामास सर्वथा ॥३॥
 राहोर्दुहितरं रत्नान् प्रभां रूप-गुणान्विताम् ।
 उपयेमे स भूपेन्द्रः सर्वेषां सुखवर्द्धनः ॥४॥
 आयोः स्वर्भानवौ सा च सुषुवे पञ्च पुत्रकान् ।
 नहुषं वृद्धशर्म्माणं रजिं गयमनेनसं ॥५॥
 जेष्ठः स नहुषो राज्यं भेजे शस्त्रास्त्र-कोविदः ।
 स्वधर्म्भनिरतो धीमान् प्रजा-पालन-तत्परः ॥६॥
 देवान् पितृंश्च गन्धर्वान् शुद्धात्मा समतोषयत् ।

यतिर्ययातिः संयातिरायातिरयतिध्रुवः ।
 एते षट् तनया राजन्नासंस्तस्य महीपतेः ॥७॥
 दृष्ट्वासुर-वधादिन्द्रो ब्रह्म-हत्या-प्रदूषितः ।
 प्रागुदीच्यां दिशि क्षिप्रमगमन्नृप मानसम् ॥८॥
 त्यक्त्वा स्वर्गं हरिर्यावदुवास मानसे हृदे ।
 तावत् स नहुषो राजन्भूदिन्द्रस्त्रिपिष्टपे ॥९॥
 मां भजेति शचीमाह सा प्राह नहुषं प्रति ।
 विप्र-वाह्य-विमानेन त्वमागच्छ ममान्तिकम् ॥१०॥
 तच्छ्रुत्वा नहुषो विप्रानगस्तप्रादीन् महामतीन् ।
 विमानं वाहयामास सर्पं सर्पेति संब्रुवन् ॥११॥
 अगस्त्यस्तदुपाकर्ण्य सर्पोभवेति भाषया ।
 शशाप नहुषं सोऽपि सर्पोभूद्ब्रह्म-शापतः ॥१२॥
 ततः परं यदभवन्नहुषस्य महात्मनः ।
 तदिदं गदितं राजन् भारते वनपर्वणि ॥१३॥
 युधिष्ठिरस्तमासाद्य सर्प-भोगेन वेष्टितम् ।
 दयितं भ्रातरं धीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥१४॥
 कुन्तीमातः कथमिमामापदं त्वमवाप्तवान् ।
 कश्चायं पर्वताभोगप्रतिमः पन्नगोत्तमः ॥१५॥
 स धर्मराजमालक्ष्य भ्राता भ्रातरमयजम् ।
 कथयामास तत् सर्वं ग्रहणादिविचेष्टितम् ॥१६॥

भीम उवाच ।

अयमार्यं महासत्त्वी भक्षार्थं मां गृहीतवान् ।
नहुषो नाम राजर्षिः प्राणवानिव संस्थितः ॥१७॥

युधिष्ठिर उवाच ।

मुच्यतामयमायुष्मन् भ्राता मेऽमित-विक्रमः ।
वयमाहारमन्यन्ते दास्यामः क्षुन्निवारणम् ॥१८॥

सर्प उवाच ।

आहारो राजपुत्रोऽयं मयाप्राप्तो मुखागतः ।
गम्यतां नेह स्थातव्यं श्रुत्वा भवानपि मे भवेत् ॥१९॥
व्रतमेतन्महाबाहो विषयं मम यो व्रजेत् ।
स मे भक्ष्यो भवेत्तात त्वञ्चापि विषये मम ॥२०॥
चिरेणाद्य मयाहारः प्राप्तोयमनुजस्तव ।
नाहमेनं विमोक्ष्यामि न चान्यमभिकाङ्क्षये ॥२१॥

युधिष्ठिर उवाच ।

देवो वा यदि वा दैत्य उरगो वा भवान् यदि ।
सत्यं सर्प वचो ब्रूहि पृच्छति त्वां युधिष्ठिरः ॥२२॥
किमर्थञ्च त्वया ग्रस्तो भीमसेनो भुजङ्गम ।
किमाहृत्य विदित्वा वा प्रीतिस्ते स्याद्भुजङ्गम ।
किमाहारं प्रयच्छामि कथं मुञ्चेद्भवानिमम् ॥२३॥

सर्प उवाच ।

नहुषो नाम राजाहमासं पूर्व्वस्तवानघ ।
 प्रथितः पञ्चमः सोमादायोः पुत्रो नराधिप ॥२४॥
 क्रतुभिस्तपसा चैव स्वाध्यायेन दमेन च ।
 त्रैलोक्यैश्वर्य्यमव्यग्रं प्राप्नोहं विक्रमेण च ॥२५॥
 तदैश्वर्य्यं समासाद्य दर्पो मामगमत्तदा ।
 सहस्रं हि द्विजातीनामुवाह शिविकां मम ॥२६॥
 ऐश्वर्य्य-मद-मत्तोऽहमवमन्य ततो द्विजान् ।
 इमामगस्त्येन दशमानीतः पृथिवीपते ॥२७॥
 न तु मामजहात् प्रज्ञा यावदद्यापि पाण्डव ।
 तस्यैवानुग्रहाद्राजन्मगस्तस्य महात्मनः ॥२८॥
 षष्ठे काले मयाहारः प्राप्नोयमनुजस्तव ।
 नाहमेनं विमोक्ष्यामि न चान्यदपि कामये ॥२९॥
 प्रश्नानुचरितानद्य व्याहरिष्यसि चेन्मम ।
 अथ पश्चाद्विमोक्ष्यामि भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥३०॥

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्रूहि सर्प यथाकामं प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ।
 अपि चेच्छृणुयां प्रीतिमाहर्तुं ते भुजङ्गम ॥३१॥
 वेद्यञ्च ब्राह्मणेनेह तद्भवान् वेत्ति केवलम् ।
 सर्पराज ततः श्रुत्वा प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ॥३२॥

सर्प उवाच ।

ब्राह्मणः को भवेद्राजन् वेद्यं किञ्च युधिष्ठिर ।
ब्रवीच्चतिमतिं त्वां हि वाक्यैरनुमिमीमहे ॥३३॥

युधिष्ठिर उवाच ।

सत्यं दानं क्षमा शीलमानुशंखं तपो घृणा ।
दृश्यन्ते यत्र नागेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥३४॥
वेद्यं सर्प परंब्रह्म निर्दुःखमसुखञ्च यत् ।
यत्र गत्वा न शोचन्ति भवतः किं विवक्षितम् ॥३५॥

सर्प उवाच ।

चातुर्वर्ण्यं प्रमाणञ्च सत्यञ्च ब्रह्म चैव हि ।
शूद्रेषूपि च सत्यञ्च दानमक्रोध एव च ।
आनुशंखमहिंसा च घृणा चैव युधिष्ठिर ॥३६॥
वेद्यं यच्चात्र निर्दुःखमसुखञ्च नराधिप ।
ताभ्यां हीनं पदञ्चान्यन्नतदस्तीह लक्ष्ये ॥३७॥

युधिष्ठिर उवाच ।

शूद्रे तु यद्भवेत्क्षत्रं द्विजे तच्च न विद्यते ।
न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥३८॥
यन्नैतल्लक्ष्यते सर्प वृत्तं स ब्राह्मणः स्मृतः ।
यन्नैतल्लभवेत् सर्प तं शूद्रमिति निर्दिशेत् ॥३९॥
यत् पुनर्भवता प्रोक्तं न वेद्यं विद्यतीति च ।
ताभ्यां हीनमतोऽन्यत्र पदं नास्तीति चेदपि ॥४०॥

एवमेतन्मतं सर्प ताभ्यां हीनं न विद्यते ।
 यथा शीतोष्णयोर्मध्ये भवेन्नोष्णं न शीतता ॥४१॥
 एवं वै सुख-दुःखाभ्यां हीनं नास्ति पदं क्वचित् ।
 एषा मम मतिः सर्प यथा वा मन्यते भवान् ॥४२॥

सर्प उवाच ।

यदि ते वृत्ततो राजन् ब्राह्मणः प्रसमीक्षितः ।
 वृथा जातिस्तदायुष्मन् कतिर्यावन्न विद्यते ॥४३॥

बुधिशिर उवाच ।

जातिरत्र महासर्प मनुष्यत्वे महामते ।
 सङ्करात्मव्वर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः ॥४४॥
 सर्व्वे सर्व्वास्वपत्यानि जनयन्ति सदा नराः ।
 वाङ्मैथुनमथो जन्म मरणञ्च समं नृणाम् ॥४५॥
 इदमार्थं प्रमाणञ्च ये यज्जाम इहत्यपि ।
 तस्माच्छीलं प्रधानेष्टं विदुर्ये तत्त्वदर्शिनः ॥४६॥
 प्राङ्नाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्म्म विधीयते ।
 तत्राद्य माता सावित्री पितात्वाचार्य्य उच्यते ॥४७॥
 तावच्छूद्र समो ह्येष यावदेदे न जायते ।
 तस्मिन्नेवं मतिर्द्विधे मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥४८॥
 कृतकट्याः पुनर्वर्णा यदि वृत्तं न विद्यते ।
 सङ्करस्त्वत्र नागेन्द्र बलवान् प्रसमीक्षितः ॥४९॥

यत्रेदानीं महासर्प संस्कृतं वृत्तमिष्यते ।

तं ब्राह्मणमहं पूर्वमुक्तवान् भुजगोत्तम ॥५०॥

सर्प उवाच ।

श्रुतं विदित-वेद्यस्य तव वाक्यं युधिष्ठिर ।

भक्षयेयमहं कस्माद्भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥५१॥

युधिष्ठिर उवाच ।

भवानेतादृशो लोके वेद-वेदाङ्ग-पारगः ।

ब्रूहि किं कुर्वतः कर्म्म भवेन्नतिरनुत्तमा ॥५२॥

सर्प उवाच ।

पात्रे दत्त्वा प्रियाण्युक्त्वा सत्यमुक्त्वा च भारत ।

अहिंसा-निरतः स्वर्गं गच्छेदितिमतिर्म्मम ॥५३॥

युधिष्ठिर उवाच ।

दानाद्वा सर्प सत्याद्वा किमतो गुरुदृश्यते ।

अहिंसाप्रिययोश्चैव गुरु-लाघवमुच्यताम् ॥५४॥

सर्प उवाच ।

दानञ्च सत्यं तत्त्वं वा अहिंसा प्रियमेव च ।

एषां कार्य्यगरीयस्त्वादृश्यते गुरु-लाघवम् ॥५५॥

कस्माच्चिद्दान-योगाद्धि सत्यमेव विशिष्यते ।

सत्यवाक्याच्च राजेन्द्र किञ्चिद्दानं प्रशस्यते ॥५६॥

एवमेव महेष्वास प्रियवाक्यान्महीपते ।

अहिंसा दृश्यते गुर्वीं ततश्च प्रियमिष्यते ॥५७॥

एवमेतद्भवेद्राजन् कार्यापेक्षमनन्तरम् ।
यदभिप्रेतमन्यत्ते ब्रूहि यावद्ब्रवीम्यहम् ॥५८॥

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं स्वर्गे गतिः सर्प कर्मणाञ्च फलं ध्रुवम् ।
अशरीरस्य दृश्येत प्रब्रूहि विषयांश्च मे ॥५९॥

सर्प उवाच ।

तिस्रो वै गतयो राजन् परिदृष्टाः स्वकर्मभिः ।
मानुष्यं स्वर्गवासश्च तिर्यग्योनिश्च तत्त्रिधा ॥६०॥
तत्र वै मानुषालोकाहानादिभिरतन्द्रितः ।
अहिंसार्थसमायुक्तैः कारणैः स्वर्गमश्नुते ॥६१॥
विपरीतैश्च राजेन्द्र कारणैर्मानुषो भवेत् ।
तिर्यग्योनिस्तथा तात विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥६२॥
काम-क्रोध-समायुक्तो हिंसा-लोभ-समन्वितः ।
मनुष्यत्वात्परिभ्रष्टस्तिर्यग्योनौ प्रसूयते ॥६३॥
तिर्यग्योन्याः पृथग्भावो मनुष्यार्थे विधीयते ।
गवादिभ्यस्तथाश्वेभ्यो देवत्वमपि दृश्यते ॥६४॥
सोयमेता गतीस्तात जन्तुश्चरति कार्यप्रवान् ।
नित्ये महति चात्मानमवस्थापयते द्विजः ॥६५॥
जातो जातश्च बलवान् भुङ्क्ते चात्मा स देहवान् ।
फलार्थं स्तात निष्पृक्तः प्रजा-लक्षण-भावनः ॥६६॥

गुप्तिष्ठिर उवाच ।

शब्दे स्पर्शे च रूपे च तथैव रस-गन्धयोः ।
तस्माधिष्ठानमव्यग्रो ब्रूहि सर्प यथातथम् ॥६७॥
किं न गृह्णासि विषयान् युगपत्त्वं महामते ।
एतावदुच्यतां चोक्तं सर्व्वं पन्नग-सत्तम ॥६८॥

सर्प उवाच ।

यदात्मद्रव्यमायुष्मन् देहसंश्रयणान्वितम् ।
करणाधिष्ठितं भोगानुपभुङ्क्ते यथाविधि ॥६९॥
ज्ञानञ्चैवात्र बुद्धिश्च मनश्च भरतर्षभ ।
तस्य भोगाधिकरणे करणानि निबोध मे ॥७०॥
मनसा तात पथ्येति क्रमशो विषयानिमान् ।
विषयायतनस्थेन भूतात्मा क्षेत्र-निःसृतः ॥७१॥
तद्वचापि नर व्याघ्र मनो जन्तोर्विधीयते ।
तस्माद्युगपदत्रास्य ग्रहणं नोपपद्यते ॥७२॥
स आत्मा पुरुष व्याघ्र भुवोरन्तरमाश्रितः ।
बुद्धिं द्रव्येषु सृजति विविधेषु परावराम् ॥७३॥
बुद्धेरुत्तर-कालाच्च वेदना दृश्यते बुधैः ।
एष वै राज-शार्ङ्गल विधिः क्षेत्रज्ञ-भावनः ॥७४॥

गुप्तिष्ठिर उवाच ।

मनसश्चापि बुद्धेश्च ब्रूहि मे लक्षणं परम् ।
एतदध्यात्म-विदुषां परं कार्य्यं विधीयते ॥७५॥

सर्प उवाच ।

बुद्धिरात्मानुगातीव उत्पातेन विधीयते ।
 तदाश्रिता हि सा ज्ञेया बुद्धिस्तस्यैषिणी भवेत् ॥७६॥
 बुद्धिरुत्पद्यते काय्यान्मनस्तूत्पन्नमेव हि ।
 बुद्धेर्गुणविधानेन मनस्तद्गुणद्वयेत् ॥७७॥
 एतद्विशेषणं तात मनोबुद्धयोर्दन्तरम् ।
 त्वमप्यत्राभिसम्बुद्धः कथं वा मन्यते भवान् ॥७८॥

युधिष्ठिर उवाच ।

अहो बुद्धिमतां श्रेष्ठ शुभा बुद्धिरियं तव ।
 विदितं वेदितव्यं ते कस्मात् समनुष्टुप्सि ॥७९॥
 सर्व्वज्ञं त्वां कथं मोह आविशत् स्वर्गवासिनम् ।
 एवमद्भुतकर्मणांमिति मे संशयो महान् ॥८०॥

सर्प उवाच ।

सुप्रज्ञमपि चेच्छूरमृद्धिर्मोहयते नरम् ।
 वर्त्तमानः सुखे सर्व्वो मुह्यतीति मतिर्मम ॥८१॥
 सोहमैश्वर्य्यं मोहेन मदाविष्टो युधिष्ठिर ।
 पतितः प्रतिसंबुद्धस्त्वान्तु संबोधयाम्यहम् ॥८२॥
 कृतं कार्य्यं महाराज त्वया मम परन्तप ।
 क्षीणः श्रापः सुकृच्छ्रो मे त्वया संभाष्य साधुना ॥८३॥
 अहं हि दिवि दिव्येन विमानेन चरन् पुरा ।
 अभिमानेन मत्तः सन् कञ्चिन्नान्यमप्यन्तयम् ॥८४॥

ब्रह्मर्षि-देव-गन्धर्व-यक्ष-राक्षस-पन्नगाः ।
 करान्मम प्रयच्छन्ति सर्वे नैलोक्यवासिनः ॥८५॥
 चक्षुषा यं प्रपश्यामि प्राणिनं पृथिवीपते ।
 तस्य तेजो हरान्धाशु तद्धि दृष्टेर्बलं मम ॥८६॥
 ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाह शिविकां मम ।
 स मामपनयो राजन् भ्रंशयामास वै श्रियः ॥८७॥
 तत्र ह्यगस्त्यः पादेन वहंस्पृष्टो महामुनिः ।
 अगस्त्येन ततोऽस्मुरक्तो ध्वंसं सप्रेति वै रूपा ॥८८॥
 ततस्तस्मादिमानाग्रयात् प्रच्युतश्च्युतलक्षणः ।
 प्रपतन् बुबुधेत्मानं व्यालीभूतमधोमुखम् ।
 अयाचं तमहं विप्रं आपन्नान्तो भवेदिति ॥८९॥

सर्प उवाच ।

प्रमादात् संप्रमूढस्य भगवन् क्षन्तुमर्हसि ।
 ततः स मामुवाचेदं प्रपतन्तं कृपान्वितः ॥९०॥
 युधिष्ठिरो धर्म्मराजः शापात्त्वां मोक्षयिष्यति ।
 अभिमानस्य घोरस्य पापस्य च नराधिप ॥९१॥
 फलेक्षीणे महाराज फलं पुण्यमवाप्स्यसि ।
 ततो मे विस्मयो जातस्तद्दृष्ट्वा तपसो बलम् ॥९२॥
 ब्रह्म च ब्राह्मणत्वञ्च येन त्वाहमचूचुदम् ।

सत्यं दमस्तपो दानमहिंसा धर्मनित्यता ।
 साधकानि सदा पुंसां न जातिर्न कुलं नृप ॥६३॥
 अरिष्ट एष ते भ्राता भीमसेनो महाबलः ।
 स्वस्ति तेऽस्तु महाराज गमिष्यामि दिवं पुनः ॥६४॥
 शापाद्विसुक्तो नहुषो महात्मा
 नाकं ययौ सर्प-तनुं विहाय ।
 आशौर्भिरम्यर्च्य पद्मात्मजौ तौ
 राकापतेः पुण्य-कुल-प्रदीपः ॥६५॥

इति श्रीराजरत्नाकरे पूर्वविभागे आयु-नहुषयोर्दत्तान्त-वर्णनं नाम
 चतुर्थः सर्गः ।

पञ्चमः सर्गः ।

यतौ तु योगमास्थाय ब्रह्मभूते महात्मनि ।
 ययातिरभवद्राजा तस्य भ्राता महामतिः ॥१॥
 राज-धर्मेण राजर्षिः प्रजाः पुत्रानिवौरसान् ।
 ररक्ष पितृन् देवांस्र्य श्रद्धया समतर्पयत् ॥२॥
 कथा भागवती पुण्या श्रूयतां नृप-सत्तम ।
 ययातिः शुक्रशपेन यथा वार्द्धक्यमीयिवान् ॥३॥
 एकदा दानवेन्द्रस्य शर्मिष्ठा नाम कन्यका ।
 सखी-सहस्र-संयुक्ता गुरु-पुत्रा च भामिनी ॥४॥
 देवयान्या पुरोद्याने पुष्पित-द्रुम-संकुले ।
 व्यचरत् कलगीतानि नलिनी पुलिनेऽबला ॥५॥
 ता जलाशयमासाद्य कन्याः कमल-लोचनाः ।
 तीरे न्यस्य दूकूलानि विजहुः सिञ्चतीर्मथः ॥६॥
 वीक्ष्य व्रजन्तं गिरिशं सह देव्या वृषस्थितम् ।
 सहसोत्तीर्य वासांसि पर्यगधुर्व्रीडिताः स्त्रियः ॥७॥

शर्मिष्ठाऽजानती वासो गुरु-पुत्राः समव्ययत् ।
 खीयं मत्वा प्रकुपिता देवयानीदमब्रवीत् ॥८॥
 अहो निरीक्ष्यतामस्या दास्याः कर्म ह्यसाम्प्रतम् ।
 अस्मद्वार्यं धृतवती शुनीव हविरध्वरे ॥९॥
 यैरिदं तपसा सृष्टं सुखं पुंसः परस्वये ।
 धार्यते यैरिह ज्योतिः शिवः पन्थाः प्रदर्शितः ॥१०॥
 यान् वन्दन्त्युपतिष्ठन्ते लोकनाथाः सुरेश्वराः ।
 भगवानपि विश्वात्मा पावनः श्रीनिकेतनः ॥११॥
 वयं तत्रापि भृगवः शिष्योऽस्या नः पितामुरः ।
 अस्मद्वार्यं धृतवती शूद्रो वेदमिवासती ॥१२॥
 एवं क्षिपन्तीं शर्मिष्ठा गुरुपुत्रीमभाषत ।
 रूपा श्वसन्तुरङ्गीव धर्मिता दष्टदच्छदा ॥१३॥
 आत्म-वृत्तमविज्ञाय कत्यसे बद्ध भिक्षुकि ।
 किं न प्रतिक्षसेऽस्माकं गृहान् बलिभुजो यथा ॥१४॥
 एवम्बिधैः सुपुरुषैः क्षिप्त्वाचार्य-सुतां सतीम् ।
 शर्मिष्ठा प्राक्षिपत् क्रूरे वासञ्चादाय मनुजना ॥१५॥
 तस्यां गतायां स्वगृहं ययातिर्भगयाञ्चरन् ।
 प्राप्तो यदृच्छया क्रूरे जलार्थी तां ददर्श ह ॥१६॥
 दत्त्वा स्वमुत्तरं वासस्तस्यै राजा विवाससे ।
 गृहीत्वा पाणिना पाणिमुज्जहार दयापरः ॥१७॥

तं वीरमाहौशनसी प्रेमनिर्भरया गिरा ।
 राजंस्त्वया गृहीतो मे पाणिः परपुरञ्जय ।
 हस्तग्राहोऽपरो माभूद्गृहीतायास्त्वया हि मे ॥१८॥
 एष ईशकृतो वीर सम्बन्धो नौ न पौरुषः ।
 यदिदं क्लृपमग्राया भवतो दर्शनं मम ॥१९॥
 न ब्राह्मणो मे भविता हस्तग्राहो महामुज ।
 कचस्व वार्हस्पत्यस्व शापादयमशपं पुरा ॥२०॥
 ययातिरनभिप्रेतं दैवोपभृतमात्मनः ।
 मनस्तु तङ्गतं बुद्ध्वा प्रतिजग्राह तद्वचः ॥२१॥
 गते राजनि सा वीरे तत्र स रुदती पितुः ।
 न्यवेदयत्ततः सर्व्वमुक्तं शर्मिष्ठाया कृतम् ॥२२॥
 दुर्मना भगवान् काव्यः पौरोहित्यं विगर्हयन् ।
 स्तुवन् वृत्तिञ्च कापोतीं दुहित्वा स ययौ पुरात् ॥२३॥
 दृषपर्व्वा तमान्नाय प्रत्यनीकविवक्षितम् ।
 गुरुं प्रसादयन् मूर्ध्ना पादयोः पतितः पथि ॥२४॥
 क्षणार्द्धमन्युर्भगवान् शिष्यं व्याचष्ट भार्गवः ।
 कामोऽस्याः क्रियतां राजन् नैनात्यक्तुमिहोत्सहे ॥२५॥
 तथेत्यवस्थिते प्राह देवयानी-मनोगतम् ।
 पित्रा दत्ता यतो यास्ते सानुगा यातु मामनु ॥२६॥
 पित्रा दत्ता देवयान्यै शर्मिष्ठा सानुगा तदा ।

स्वानां तत्सङ्गतं वीक्ष्य तदर्थं च गौरवम् ।
 देवयानीं पर्याचरत् स्त्रीसहस्रेण दासवत् ॥२७॥
 नाहुषाय सुतां दत्त्वा सह शर्मिष्ठा योशना ।
 तमाह राजन् शर्मिष्ठामधास्तले न कर्हिचित् ॥२८॥
 विलोक्त्वौशनसीं राजन् शर्मिष्ठा सुप्रजां क्वचित् ।
 तमेव वव्रे रहसि सख्याः पतिमृतौ सती ॥२९॥
 राजपुत्रप्रार्थितोऽपतेर् धर्मञ्चावेक्ष्य धर्मवित् ।
 स्मरन् शुक्रवचः काले दिष्टमेवाभ्यपद्यत ॥३०॥
 यदुञ्च तुर्व्वसुञ्चैव देवयानी व्यजायत ।
 दृष्ट्वाञ्चानुञ्च पूरुञ्च शर्मिष्ठा वार्षपर्व्वसी ॥३१॥
 गर्भसम्भवमासूर्या भर्तुर्विज्ञाय मानिनी ।
 देवयानी पितुर्गोहं ययौ क्रोध-विमूर्च्छिता ॥३२॥
 प्रियामनुगतः कामौ वचोभिरुपमन्त्रयन् ।
 न प्रसादयितुं श्रेके प्राद-सम्बाहनादिभिः ॥३३॥
 शुक्रस्तमाह कुपितः स्त्रीकामानृत-पूरुषः ।
 त्वां जरा विशतां मन्द विरूपकरणी नृणाम् ॥३४॥
 अधुना शृणु राजेन्द्र महाभारत-वर्णनम् ।
 क्रुद्धेनोशनसा शम्भो ययातिर्नाहुषस्तदा ।
 पूर्वं वयं परित्यज्य जरां सद्योऽन्वपद्यत ॥३५॥

ययातिरुवाच ।

अतृप्तो यौवनस्याहं देवयान्यां भृगूद्वह ।
प्रसादं कुरु मे ब्रह्मन् जरेयं न विप्रेष्य माम् ॥३६॥

शकु उवाच ।

नाहं सृष्ट्वा ब्रवीत्येतज्जरां प्राप्तोऽसि भूमिप ।
जरां त्वेतां त्वमन्यस्मिन् संक्रामय यदीच्छसि ॥३७॥

ययातिरुवाच ।

राज्यभाक् स भवेद्ब्रह्मन् पुण्यभाक् कीर्त्तिभाक् तथा ।
यो मे दद्याद्वयः पुत्रस्तद्भवाननुमन्यताम् ॥३८॥

शकु उवाच ।

संक्रामयिष्यसि जरां यथेष्टं नहुषात्मज ।
मामनुध्याय भावेन न च पापमवाप्स्यसि ॥३९॥
वयो दास्यति ते पुत्रो यः स राजा भविष्यति ।
आयुष्मन् कीर्त्तिमांश्चैव बह्वपत्यस्तथैव च ॥४०॥
जरां प्राप्य ययातिस्तु स्वपुरं प्राप्य चैव हि ।
पुत्रं ज्येष्ठं वरिष्ठञ्च यदुमित्यब्रवीद्वचः ॥४१॥

ययातिरुवाच ।

जरा बलीष मां तात पलितानि च पर्यग्रगुः ।
काव्यस्योशनसः शापान् च तृप्तोऽस्मि यौवने ॥४२॥
त्वं यदो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥४३॥

पूर्णे वर्ष-सहस्रे तु पुनस्ते यौवनं त्वहम् ।
दत्त्वा स्वं प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥४४॥

यदुरुवाच ।

जरायां बहवो दोषाः पान-भोजन-कारिताः ।
तस्माज्जरां न ते राजन् ग्रहीष्य इति मे मतिः ॥४५॥
सित-श्मश्रुर्निरानन्दो जरया शिथिलीकृतः ।
बलीसङ्गतगात्रस्तु दुर्दर्शो दुर्बलः कृशः ॥४६॥
अशक्तः कार्य-करणे परिभूतः सयौवनैः ।
सहोपजीविभिश्चैव तां जरां नाभिकामये ॥४७॥
सन्ति ते बहवः पुत्राः मत्तः प्रियतरा नृप ।
जरां ग्रहीतुं धर्म्मज्ञ तस्मादन्यं दृणीष्व वै ॥४८॥

ययातिरुवाच ।

यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्मादराज्यभाक् तात प्रजा तव भविष्यति ॥४९॥
तुर्व्वसो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
यौवनेन चरेयं वै विषयांस्तव पुत्रक ॥५०॥
पूर्णे वर्ष-सहस्रे तु पुनर्दास्यामि यौवनम् ।
स्वञ्चैव प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥५१॥

तुर्व्वसुरुवाच ।

न कामये जरां तात काम-भोग-प्रणाशिनीम् ।
बल-रूपान्तकरणीं बुद्धि-प्राण-प्रणाशिनीम् ॥५२॥

ययातिरुवाच ।

यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
 तस्मात् प्रजा समुच्छेदं तुर्व्वसो तव यात्यति ॥५३॥
 सङ्कीर्णाचार-धर्मेषु प्रतिलोमचरेषु च ।
 पिशिताशिशु चान्येषु मूढ राजा भविष्यसि ॥५४॥
 गुरु-दार-प्रसङ्गेषु तिर्य्यग्योनि-गतेषु च ।
 पशुधर्मेषु पापेषु स्नेच्छेषु त्वं भविष्यसि ॥५५॥
 एवं स तुर्व्वसु' शप्ता ययातिः सुतमात्मनः ।
 शर्मिष्ठायाः सुतं द्रुह्युमिदं वचनमब्रवीत् ॥५६॥

ययातिरुवाच ।

द्रुह्यो त्वं प्रतिपद्यस्व वर्ण-रूप-विनाशिनौम् ।
 जरां वर्ष-सहस्रं मे यौवनं स्वं ददस्व च ॥५७॥
 पूर्णे वर्ष-सहस्रे तु पुनर्दास्यामि यौवनम् ।
 स्वप्त्वादास्यामि भूयोहं पाप्मानं जरया सह ॥५८॥

द्रुह्युरुवाच ।

न गजं न रथं नाश्वं जीर्णो भुङ्क्ते न च स्त्रियम् ।
 वाग्भङ्गश्चास्य भवति तां जरां नाभिकामये ॥५९॥

ययातिरुवाच ।

यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
 तस्माद्द्रुह्यो प्रियः कामो न ते सम्पत्स्यते क्वचित् ॥६०॥

यत्राश्व-रथमुख्यानामश्वानां स्नातृतं न च ।
हस्तिनां पीठकानाञ्च गर्हभानान्तथैव च ॥६१॥
वस्तानाञ्च गवाञ्चैव शिबिकायास्तथैव च ।
उडुप-स्रवसन्तारो यत्र नित्यं भविष्यति ।
अराजभाजशब्दं त्वं तत्र प्राप्स्यसि सान्वयः ॥६२॥

ययातिरुवाच ।

अनो त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
एकं वर्ष-सहस्रन्तु चरेयं यौवनेन ते ॥६३॥

अश्वरुवाच ।

जीर्णः शिशुवदादत्ते कालेऽन्नमशुचिर्यथा ।
न जुहोति च कालेऽग्निं तां जरां माभिकामये ॥६४॥

ययातिरुवाच ।

यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
जरा-दोषस्तथा प्रोक्तस्तस्मात्त्वं प्रतिलक्ष्यसे ॥६५॥
प्रजाश्च यौवन-प्राप्ता विनशिष्यन्त्यनो तव ।
अग्निप्रस्कन्दनपरस्त्वञ्चाप्येवं भविष्यसि ॥६६॥
पुरो त्वं मे प्रियः पुत्रस्त्वं वरीयान् भविष्यसि ।
जरा बली च मां तात पलितानि च पर्यगुः ॥६७॥
काव्यस्योशनसः श्रापान्न च नृप्रोऽस्मि यौवने ।
पुरो त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ॥६८॥

कञ्चित्कालं चरेयं वै विषयान् वयसा तव ।
 पूरणे वर्ष-सहस्रे तु पुनर्दीक्षामि यौवनम् ॥६६॥
 स्वञ्चैव प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ।
 एवमुक्तः प्रत्युवाच पुरुः पितरमञ्चसा ।
 यथात्य मां महाराज तत्करिष्यामि ते वचः ॥७०॥
 प्रतिपत्स्यामि ते राजन् पाप्मानं जरया सह ।
 गृहाण यौवनं मत्तश्चर कामान् यथेष्टितान् ॥७१॥
 जरयाहं प्रतिच्छन्नो वयोरूप-धरस्तुव ।
 यौवनं भवते दत्त्वा चरिष्यामि यथात्य माम् ॥७२॥
 पुरो प्रीतोऽस्मि ते वत्स-प्रीतश्चेदं ददामि ते ।
 सर्व्व-काम-सम्पदा ते प्रजा राज्ये भविष्यति ॥७३॥
 एवमुक्त्वा ययातिस्तु स्मृत्वा काव्यं महातपाः ।
 संक्रामयामास जरां तदा पूरौ महात्मनि ॥७४॥
 पौरवेणाय वयसा ययातिर्नृपात्मजः ।
 प्रीतियुक्तो नृपश्रेष्ठश्चचार विषयान् प्रियान् ॥७५॥
 देवानतर्पयद्यज्ञैः श्राद्धैस्तद्वत्पितृनपि ।
 दीनाननुग्रहैरिष्टैः कामैश्च द्विजसत्तमान् ॥७६॥
 अतिथीनन्त्रपानैश्च विशश्च परिपालनैः ।
 आनृशंखेन शूद्रांश्च द्यून् संनिग्रहेण च ॥७७॥

धर्मेण च प्रजाः सर्व्वा यथावदनुरञ्जयन् ।
 ययातिः पालयामास साक्षादिन्द्र इवापरः ॥७८॥
 स राजा सिंहविक्रान्तो युवा विषयगोचरः ।
 अविरोधेन धर्मस्य चचार सुखमुत्तमम् ॥७९॥
 यदा स पश्यते कालं धर्मात्मा तं महीपतिः ।
 पूर्णं मत्वा ततः कालं पुरं पुत्रमुवाच ह ॥८०॥
 यथाकामं यथोत्साहं यथाकालमरिन्दम ।
 सेविता विषयाः पुत्र यौवनेन मया तव ॥८१॥
 न जातु कामः कामानामुपभोगेन शक्यति ।
 हविषा कृष्णवर्त्मैव (१) भूयएवाभिवर्द्धते ॥८२॥
 यत्पृथिव्यां ब्रीहि-यवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
 एकस्यापि न पर्याप्तं तस्मात् तृष्णां परित्यजेत् ॥८३॥
 या दुस्तत्रजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
 योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥८४॥
 पूर्णं वर्ष-सहस्रं मे विषयासक्त-चेतसः ।
 तथाप्यनुदिनं तृष्णा ममैतेष्वभिजायते ॥८५॥
 तस्मादेनामहं त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधाय मानसम् ।
 निर्दन्दो निर्म्ममो भूत्वा चरिष्यामि ऋगैः सह ॥८६॥

प्रतिपेदे जरां राजा ययातिर्नाहुषस्तदा ।
 यौवनं प्रतिपेदे च पूरुः स्वं पुनरात्मनः ॥८७॥
 दत्त्वा च पूरवे राज्यं वनवासाय दीक्षितः ।
 पुरात् स निर्ययौ राजा ब्राह्मणैस्तापसैः सह ॥८८॥
 उषित्वा च वनेवासं ब्राह्मणैः संश्रित-व्रतः ।
 फल-मूलाशनो दान्तस्ततः स्वर्गमितो गतः ॥८९॥
 स गतः स्वर्निवासं तं निवसन् मुदितः सुखी ।
 कालेन नातिमहता पुनः शक्रेण पातितः ॥९०॥
 निपतन् प्रच्युतः स्वर्गादप्राप्तो मेदिनीतलम् ।
 स्थित आसीदन्तरिक्षे स तदेति श्रुतं मया ॥९१॥
 ततएव पुनश्चापि गतः स्वर्गमिति श्रुतम् ।
 राज्ञा वसुमता सार्द्धमष्टकेन च वीर्यवान् ॥९२॥
 इत्येवं तव भूप पूर्वपुरुषः श्रीमान् ययातिर्नृपो
 नातृष्यद्विषयेषु किञ्चन यदा त्यक्त्वा समस्तं तदा ।
 निर्व्वेदोदय-धूत-मानस-तमःस्तोमो वनं संश्रयन्
 तद्विष्णोः परमं पदञ्च वयसः शेषे सुखं प्राप्तवान् ॥९३॥

इति श्रीराजरत्नाकरे पूर्वविभागे ययातिचरिते

पञ्चमः सर्गः ।

षष्ठः सर्गः ।

पित्रादिष्टो यदुज्यैष्ठो दक्षिणां दिशमाययौ ।
 शर्मिष्ठा-नन्दनश्चानुर्गतवानुत्तरां दिशम् ॥१॥
 जगाम तुर्व्वसुर्भूष प्रतीचीं ककुभं ततः ।
 भ्रमण्डलाधिपत्यन्तु पुरुल्लेभे सुधार्मिकः ॥२॥
 आग्नेय्यां दिशि ये देशाः समुद्र-तट-वर्त्तिनः ।
 तद्देशानामाधिपत्यं ययातिर्द्रुह्यवे ददौ ॥३॥
 द्रुह्यनिजगणैः सार्द्धं प्रतिष्ठानाद्वहिर्गतः ।
 स्वर्धुनी-तीरमासाद्य सागराभिमुखो ययौ ॥४॥
 हंस-सारस-दाक्षप्रहान् निर्मलानि सरांसि च ।
 समुन्नत-गिरि-व्रातान् मृगान् नानाविधानपि ॥५॥
 सिंह-व्याघ्र-समाकीर्ण-वनानि निविडानि च ।
 साधूनां शान्त-चित्तानां मुनीनामाश्रमांस्तथा ॥६॥
 नदीर्धैरवतीस्तत्र नदाद्भूमि-समाकुलान् ।
 शमी-ताल-वटाश्वत्थान् लताः पुष्प-सुशोभिताः ॥७॥

क्वचित् कौचक-सन्दोहान् ध्वनतो वायु-योगतः ।
 द्रुह्युः कौतूहलाविष्टः पथि गच्छन् ददर्श वै ॥८॥
 कोकिलानां कलरवं तथान्यपक्षिणामपि ।
 नानाविधानि गीतानि शुश्राव वनवर्त्मनि ॥९॥
 क्वचित् शार्दूल-सिंहानां गर्जनं हृद्विदारकम् ।
 तथा वन्य-वराहाणामृक्षाणां भीषणं रवम् ॥१०॥
 कुत्र शिष्यसमेतानामृषीणां ब्रह्मवादिनाम् ।
 ब्रह्मघोषं सुललितं शुश्राव विपिनान्तरे ॥११॥
 एवं गच्छन् स वै राजन् पञ्चदशदिनान्तरे ।
 पान्थः सानुचरो द्रुह्युः प्राप जङ्गोस्तपोवनम् ॥१२॥
 समालोक्याश्रमं तद्य स्नात्वा च जाह्नवीजले ।
 हित्वा पथश्रमं तत्रावाप शान्तिमनुत्तमाम् ॥१३॥
 प्राप्याशिष मुनेस्तस्मात् प्रीतिप्रोत्फुल्लदर्शनः ।
 कपिलस्याश्रमं सोऽथ प्रपेदे पुण्यवर्द्धनम् ॥१४॥
 यत्र दक्षिणगा गङ्गा लेभे सागर-सङ्गमम् ।
 गङ्गासागरयोर्मध्ये द्वीप एको मनोरमः ॥१५॥
 यस्मिन् द्वीपे स भगवानुवास कपिलो मुनिः ।
 यत्र भागीरथी पुण्या तदाश्रमतलं गता ॥१६॥
 कपिलेति समाख्याता सर्व्व-पाप-प्रणाशिनी ।
 गजाश्व-रथमुख्यानां गतिर्यत्र न विद्यते ॥१७॥

वसन्नपि पवित्रेऽत्र भक्तितः कपिलाश्रमे ।
 पितृशपं चिन्तयित्वा द्रुह्युत्कण्ठितोऽभवत् ॥१८॥
 अथोवाच प्रसन्नास्यः कपिलस्तं नृपात्मजम् ।
 मद्वरेण च भोगेन क्षयमेनो गमिष्यति ॥१९॥
 ययातेः शापतो मुक्तिं लप्स्यन्ते तव वंशजाः ।
 एतद्वचो निश्चयासौ हृष्टचित्तस्ततोऽभवत् ॥२०॥
 स्थापयामास तत्रैव त्रिवेग-नगरौ शुभाम् ।
 प्रभाववानभूत्तत्र राज-शब्द तिरोहितः ॥२१॥
 स दोर्दण्डप्रतापेन बहुदेशान् वशे नयन् ।
 पालयामास धर्मेण प्रजा आत्मप्रजा इव ॥२२॥
 यद्यदधिकृतं राज्यं त्रिवेगपतिना नृप ।
 तत्तत् सर्वं तदारभ्य त्रिवेगख्यातिमागतम् ॥२३॥
 भुक्त्वा राज्यसुखं सर्वं वार्द्धके कपिलान्मुनेः ।
 ज्ञातुमैच्छत् स धर्मिष्ठः कथामात्म-विवोधिनीम् ॥२४॥
 अथ प्रोवाच कपिलं भक्त्या तं प्रणिपत्य च ।
 मात्रे यत् कथितं तत्त्वं तद्ब्रूहि कृपया विभो ॥२५॥

श्रीकपिलदेव उवाच ।

मात्रे यत् कथितं पूर्वं समस्तं कीर्त्तयामि तत् ।
 यदनुष्ठानतः पुंसां भवेद्भागवती गतिः ॥२६॥

योगस्य लक्षणं वक्ष्ये सदीजस्य वृषात्मज ।
 मनो येनैव विधिना शुद्धं भवति धीमताम् ॥२७॥
 स्वधर्माचरणं शक्त्या विधर्माच्च निवर्तनम् ।
 दैवालब्धेन सन्तोष आत्मविचरणार्चणम् ॥२८॥
 गाम्य-धर्मान्निवृत्तिश्च मोक्षधर्म-रतिस्तथा ।
 मितमेध्यादनं शश्वद्विविक्तक्षेमसेवनम् ॥२९॥
 अहिंसा सत्यमस्तेयं यावदर्थ-परिग्रहः ।
 ब्रह्मचर्यं तपः शौचं स्वाध्यायः पुरुषार्चणम् ॥३०॥
 मौनं सदासनजयः स्थैर्यं प्राणजयः शनैः ।
 प्रत्याहारश्चेन्द्रियाणां विषयान्मनसा हृदि ॥३१॥
 स्वधिष्णानानामेकदेशे (१) मनसा प्राणधारणा ।
 वैकुण्ठ-लीलाभिध्यानं समाधानं तथात्मनः ॥३२॥
 एतैरन्यैश्च पथिभिर्मनोदुष्टमसत्यधम् ।
 बुद्ध्या युञ्जीत शनकैर्जित प्राणोद्धतन्द्रितः ॥३३॥
 शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य विजितासन आसनम् ।
 तस्मिन् स्वस्तिक मासीन ऋजुकायः समभ्यसेत् ॥३४॥
 प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूर-कुम्भक-रेचकैः ।
 प्रतिकूलेन वा चित्तं यथा स्थिरमचञ्चलम् ॥३५॥

(१) स्वधिष्णानां निज-ग्रहणं ।

मनोऽचिरात् स्याद्विरजं जितश्वासस्य योगिनः ।
 वायुश्रियां यथाहोहं धमातं त्यजति वै मलम् ॥३६॥
 प्राणायामैर्दृष्टेहोषान् धारणाभिश्च किल्बिषान् ।
 प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् रुणान् ॥३७॥
 यदा मनः सुविरजं योगेन सुसमाहितम् ।
 काष्ठां भगवतो ध्यायेत् स्वनासाग्रावलोकनः ॥३८॥
 प्रसन्नवदनाम्भोजं पद्मगर्भाख्येक्षणम् ।
 नीलोत्पलदलश्यामं शङ्ख-चक्र-गदाधरम् ॥३९॥
 लसत्पद्मज-किञ्चल्क-पीत-कौषेय-वाससम् ।
 श्रोवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभासुक्तकन्धरम् ॥४०॥
 मत्तद्विरेफ-कलया परीतं वनमालया ।
 परार्द्ध-हार-वलय-किरीटाङ्गद-नूपुरम् ॥४१॥
 काञ्चीगुणोल्लसत्श्रोणिं हृदयाम्भोज-विष्ठरम् ।
 दर्शनीयतमं शान्तं मनोनयनवर्द्धनम् ॥४२॥
 अपीव्यदर्शनं शश्वत्सर्व्व-लोक-नमस्कृतम् ।
 सन्तं वयसि कैशोरे भृत्यानुग्रह-कातरम् ॥४३॥
 कौर्त्तन्य-तीर्थ-यशसं पुण्यश्लोक-यशस्करम् ।
 ध्यायेद्देवं समग्राङ्गं यावन्न च्यवते मनः ॥४४॥
 स्थितं व्रजन्तमासीनं शयानं वा गुहाशयम् ।
 प्रेक्षणीयेहितं ध्यायेत् शुद्धभावेन चेतसा ॥४५॥

तस्मिन् लक्षणदं चित्तं सर्व्वावयवसंस्थितम् ।

विलक्ष्यैकत्र संयुञ्ज्यादङ्गे भगवतो मुनिः ॥२६॥

संचिन्तयेद्भगवतश्चरणारविन्दं वज्राङ्कुशध्वजसरोरुहलाञ्छनाढ्यम् ।

उत्तुङ्गरक्तविलसन्नखचक्रवालज्योत्स्नाभिराहनमहद्दयान्धकारम् ॥४७॥

यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्द्ध्नाधिकृतेन शिवः शिवोऽभूत् ।

ध्यानुर्मनः शमलशैलनिःसृष्टवज्रं ध्यायेच्चिरं भगवतश्चरणारविन्दम् ॥४८॥

जानुद्वयं जलजलोचनया जनन्या लक्ष्म्याखिलस्य सुरवन्दितया विधातुः ।

ऊर्ध्वोर्निधाय करपद्मवरोचिषायत्संलालितं हृदिविभोरभवस्य कुर्यात् ॥४९॥

ऊरु सुपर्णभुजयोरधिप्रोभमानावोजोनिधी अतसिकाकुसुमावभासौ ।

व्यालम्बिपीतवरदाससिर्वर्त्तमान काञ्चीकलापपरिरम्भितम्बविम्बम् ॥५०॥

नाभिहृदं भुवनकोशगुहोदरस्थं यत्तात्मयोनिधिप्रणाखिललोकपद्मम् ।

व्यूढं हरिन्मणिवृषस्तनयोरमुष्य ध्यायेद्द्वयं विशदहारमयूखगौरम् ॥५१॥

वक्षोधिवासमृषभस्य महाविभूतेः पुंसं मनोनयननिर्वृतिमादधानम् ।

कण्ठञ्च कौस्तुभमणेरधिभूषणार्थं कुर्यात् कनस्यखिललोकनमस्कृतस्य ॥५२॥

बाहूँश्च मन्दरगिरेः परिवर्त्तनेन निर्निक्तबाहुवलयानधिलोकपालान् ।

संचिन्तयेद्दशशतारमसह्यतेजः शङ्खञ्च तत्करसरोरुहराजहंसम् ॥५३॥

कौमोदकीं भगवतो दयितां स्मरेत् दिग्धामरातिभटशोणितकर्द्दमेन ।

मालां मधुव्रत वरुणगिरोपघुष्टां चेत्तत्रस्य तत्त्वममलं मणिमस्य कण्ठे ॥५४॥

भृत्यानुकम्पितधियेहृत्हीतमूर्त्तेः सञ्चिन्तयेद्भगवतो वदनारविन्दम् ।

यद्विस्फुरन्मकरकुण्डलवलिनेन विद्योतितामलकपोलमुदारनासम् ॥५५॥

यत् श्रीनिक्तेनमलिभिः परिषेव्यमाणम् भूया स्वया कुटिलकुन्तलवृन्दजुष्टम् ।
 मीनद्वयाश्रयमधिलिपदजनेत्रं ध्यायेन्मनोमयमतन्वितउल्लसद्भु ॥५६॥
 तस्यावलोकमधिकं कृपयातिघोरतापत्रयोपशमनाय निरुष्टमच्छोः ।
 स्निग्धस्मितानुगुणितं विपुलप्रसादं ध्यायेच्चिरं विततभावनया गुहायां ॥५७॥
 हासं हरेरवनताखिललोकीव्रशोकाश्रुसागरविशेषणमत्युदारम् ।
 सन्मोहनाय रचितं निजमायया च भूमण्डलं मुनिकृते मकरध्वजस्य ॥५८॥
 ध्यानायनं प्रहसितं बहुलाधरौष्ठभासारुणायिततनुद्विजकुन्दपंक्तिः ।
 ध्यायेत्सुदृढकुहरेऽवसितस्य विष्णोर्भक्त्यार्द्रयार्पितमना नयथगिदृक्षेत् ॥५९॥
 एवं हरौ भगवति प्रतिलब्धभावो भक्त्या द्रवद्वय उत्पुलकः प्रमोदात् ।
 औत्कण्ठ्यवास्पकलया मुहुरर्ह्यमानस्तच्चापि चित्तवडिशं शनकैर्वियुक्ते ॥६०॥
 मुक्ताश्रयं यर्हि निर्व्विषयं विरक्तं निर्व्वारणशक्तं मनः सहसा यथार्चिः ।
 आत्मानमत्र पुरुषो व्यवधानमेकमन्वीक्षते प्रतिनिष्टतगुणप्रवाहः ॥६१॥
 सोप्येतया चरमया मनसो निष्टत्तया तस्मिन्महिम्नावसितः सुखदुःखवाह्य ।
 हेतुत्वमप्यसति कर्त्तरि दुःखयोर्यत्स्वात्मन्विधत्त उपलब्धपरात्मकाष्ठः ॥६२॥
 देहञ्च तन्न चरमः स्थितमुत्थितम्बा सिद्धो विपश्यति यतोऽध्यगमतस्वरूपम् ।
 दैवादपेतमुतदैववशादुपेतं वासो यथा परिहृतं मदिरामदान्धः ॥६३॥
 देहोऽपि दैववशाः खलुकर्म यावत् स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः ।
 तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः ॥६४॥

यथा पुद्गाच्च वित्ताच्च पृथङ्मर्त्तयः प्रतोयते ।

अप्यात्मत्वेनाभिमताद्देहादेः पुरुषस्तथा ॥६५॥

यथोल्मुकादिस्फुलिङ्गाद्ब्रूमाद्वापि स्वसम्भवात् ।
 अप्यात्मत्वेनाभिमनादयथाग्निः पृथगुल्मुकात् ॥६६॥
 भूतेन्द्रियान्तःकरणात् प्रधानाज्जीवसङ्गितात् ।
 आत्मा तथा पृथग्द्रष्टा भगवान् ब्रह्मसंज्ञितः ॥६७॥
 सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
 ईक्षेतानन्यभावेन भूतेष्विव तदात्मताम् ॥६८॥
 स्वयोनिषु यथा ज्योतिरेकं नाना प्रतीयते ।
 योनीनां गुणवैषम्यात्तथात्मा प्रकृतौ स्थितः ॥६९॥
 तस्मादिमां स्वां प्रकृतिं दैवीं सदसदात्मिकाम् ।
 दुर्व्विभाष्यां पराभाष्य स्वरूपेणावतिष्ठते ॥७०॥
 श्रुत्वा भगवतो वाक्यं ययाति-तनयः सुधीः ।
 तदनुष्ठानतः काले लेभे द्रुह्युः परां गतिम् ॥७१॥

इति श्रीराजरत्नाकरे पूर्वविभागे द्रुह्यु-वृत्तान्त-वर्णनं नाम
 षष्ठः सर्गः ।

सप्तमः सर्गः ।

द्रुह्यु-पुत्रस्ततो वभूः कपिलस्य प्रसादतः ।
 पितर्युपरते धीरो राजास्थानमुपेयिवान् ॥१॥
 महारथानां प्रवरः स महौजा महाद्युतिः ।
 संग्रामे निर्भयो जेता देवानां तद्विषामपि ॥२॥
 भागीरथीं समारभ्य यावद्वैतरणीनदीम् ।
 सर्व्वान्मृगणांश्चक्रे करदान् विग्रहादिभिः ॥३॥
 भयाद्भूपतयः सर्व्वे ज्ञात्वा तस्य पराक्रमम् ।
 रत्नाकरोपकूलस्थाः स्वीचक्रुस्तस्य शासनम् ॥४॥
 धीवरा बहवो दत्त्वा मुक्तारत्नादिकं बहु ।
 प्रणताः समुपाज्जुर्मुदे तस्य महात्मनः ॥५॥
 जित्वा रक्षोगणान् सर्व्वान् बहुलैष्वर्य्य-संयुतः ।
 सम्पूजितो जनैः सर्व्वैर्बुभुजे विषयान् बहून् ॥६॥
 शान्तः सुलक्ष्णः सूनुः सेतुस्तस्मादजायत ।
 तस्मै दत्त्वा निजं राज्यं वभूर्लोकान्तरं ययौ ॥७॥

रक्षिताः सेतुना सर्वाः प्रजाः पुत्राद्वानघ ।
 चचाल न द्विवेगोऽस्य शासनादसतां पथि ॥८॥
 नियतं धर्मकार्येषु मङ्गलेष्वनुसक्तवान् ।
 पितृ-देवातिथीनां स यष्टा गुरु-निदेशकृत् ॥९॥
 एकदा स्वगुरुं राजा प्रणम्य भक्तिपूर्वकम् ।
 मानवानां सदाचारं पप्रच्छ स कृताञ्जलिः ॥१०॥

श्रीगुरुदेव उवाच ।

सगरो मतिमान् पूर्व्वं पप्रच्छ मुनिसत्तमम् ।
 श्रौर्व्वं वेदरहस्यानां वेत्तारमेतदेव हि ॥११॥
 वक्ष्यामि तत् समाहृत्य भवतां प्रीतयेऽधुना ।
 श्रौर्व्वेण भाषितं यत्तु सगराय महर्षिणा ॥१२॥
 श्रूयतां पृथिवीपाल सदाचारस्य लक्षणम् ।
 सदाचारवता पुंसां जितौ लोकावुभावपि ॥१३॥
 साधवः क्षीणदोषास्तु सच्छब्दः साधुवाचकः ।
 तेषामाचरणं यत्तु सदाचारः स उच्यते ॥१४॥
 सप्रर्षयोऽथ मनवः प्रजानां पतयस्तथा ।
 सदाचारस्य वक्तारः कर्त्तारस्य महीपते ॥१५॥
 ब्राह्मे सुहृत्ते सुस्थे च मानसे मतिमानृदप ।
 विबुद्धश्चिन्तयेद्ब्रह्ममर्थञ्चाद्याविरोधिनम् ॥१६॥

अपीडया तयोः काममुभयोरपि चिन्तयेत् ।
 दृष्टादृष्टविनाशाय त्रिवर्गे समदर्शिता ॥१७॥
 परित्यजेदर्धकामौ धर्मपीडाकरौ नृप ।
 धर्ममप्यसुखोदकं लोकविद्विष्ट मेव च ॥१८॥
 ततः कल्यं समुत्थाय कुर्यान्मैत्रं नरेश्वर ।
 नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः ॥१९॥
 दूरादावस्थान्मूत्रं पुरीषञ्च समुत्सृजेत् ।
 पादावसेवनोच्छिष्टे प्रक्षिपेन्न गृहाङ्गने ॥२०॥
 आत्मच्छायां तरुच्छायां गोसूर्यग्राश्रनिलांस्तथा ।
 शुरुद्विजातींश्च बुधो न मेहेत कदाचन ॥२१॥
 न क्षुष्टे शस्त्रमध्ये वा गोव्रजे जनसंसदि ।
 न वर्त्मनि न नद्यादितीर्थेषु पुरुषर्षभ ॥२२॥
 नाशु न वात्मसस्तीरे न श्मशाने समाचरेत् ।
 उत्सर्गं वै पुरीषस्य मूत्रस्य च विसर्जनम् ॥२३॥
 उदङ्मुखो दिवोत्सर्गं विपरीतमुखो निशि ।
 कुर्वीतानापदि प्राज्ञो मूत्रोत्सर्गञ्च पार्थिव ॥२४॥
 वृणैरास्तीर्य वसुधां वस्त्रप्रादृतमस्तकः ।
 तिष्ठेन्नातिचिरं यत्र नैव किञ्चिदुदीरयेत् ॥२५॥
 बल्मीकमूषिकोत्खातां मृदमन्तर्जलां तथा ।
 शौचावशिष्टां गेहाच्च नादद्यात्क्षेपसम्भवाम् ॥२६॥

अन्तःप्राण्यवपन्नाञ्च हलोत्खाताञ्च भूमिप ।
 परित्यजेन्मृदश्चैताः सकलाः शौचसाधनम् ॥२७॥
 देव-गो-ब्राह्मणान् सिद्ध-वृद्धाचार्यास्तथार्चयेत् ।
 द्विकालञ्च नमेत् सन्ध्यामग्नौनुपचरेत् तथा ॥२८॥
 सदानुपहते वस्त्रे प्रशस्ताश्च तथौषधीः ।
 गारुडानि च रत्नानि विभृयात् प्रयतो नरः ॥२९॥
 प्रस्निग्धामलकेशश्च सुगन्धिश्चारुवे शृङ्गक ।
 सिताः सुमनसो हृद्याः विभृयाच्च नरः सदा ॥३०॥
 किञ्चित्परस्वं न हरेन्नात्यमप्याप्रियम्बदेत् ।
 प्रियञ्च नानृतं ब्रूयान्नान्यदोषानुदीरयेत् ॥३१॥
 नान्यश्रियं तथा वैरं रोचयेत्पुरुषेष्वर ।
 न दुष्टं यानमारोहेत्कूलच्छायां न संश्रयेत् ॥३२॥
 विद्विष्ट-पतितोन्मत्त-बहुवैरातिकीटकैः ।
 बन्धकी-बन्धकी-भर्तृ-क्षुद्रानृतकधैः सह ॥३३॥
 तथातिव्ययशीलैश्च परिवादरतैः शठैः ।
 बुधो न मैत्रीं कुर्वीत नैकपन्थानमाश्रयेत् ॥३४॥
 नावगाहेज्जलौघस्य वेगमग्रे नरेश्वर ।
 प्रदीप्तं वेश्म न विशेन्नारोहेच्छिखरं तरोः ॥३५॥
 न कुर्याद्दन्त-संघर्षं न कुण्ठीयाच्च नासिकाम् ।
 नासंघतमुखो जृम्भेत् श्वासकाशौ च वर्जयेत् ॥३६॥

नोच्चैर्हसेत्तुशब्दञ्च न मुञ्चेत्पवनं बुधः ।
 नखान्न वादयेच्छिन्द्यान्न तृणं न महीं लिखेत् ॥३७॥
 न श्मश्रुभक्षयेत्क्षोष्टं न सट्टीयाद्विचक्षणः ।
 ज्योतीष्यमेधः शस्तानि नाभिवीचेत च प्रभो ॥३८॥
 नद्यां परस्त्रियञ्चैव सूर्यग्रञ्चास्तमनोदये ।
 न जं कुर्याच्छ्ववञ्चैव शवगन्धो हि सोमजः ॥३९॥
 चतुष्पथान् चैत्यतरुन् श्मशानोपवनानि च ।
 दुष्टस्त्री-सन्निकर्षञ्च वर्जयेन्निशि सर्वदा ॥४०॥
 पूज्यदेवध्वजज्योतिष्कायां नातिक्रमेद्बुधः ।
 नैकः शून्याटवीं गच्छेन्न च शून्यगृहे वसेत् ॥४१॥
 केशास्थि-कण्टकामेध-वह्नि-भस्म-तुषांस्तथा ।
 स्नानार्द्रां धरणीञ्चैव दूरतः परिवर्जयेत् ॥४२॥
 नानार्थानाश्रयेत् कांश्चित् न जिह्मान् रोचयेद्बुधः ।
 उपसर्पेत् न व्यालान् चिरं तिष्ठेन्न चोत्थितः ॥४३॥
 अतोव जागरः स्वप्ने तद्वत् स्नानासने बुधः ।
 न सेवेत तथा शय्यां व्यायामञ्च नरेश्वर ॥४४॥
 दंष्ट्रिनः शृङ्गिणश्चैव प्राज्ञो दूरेण वर्जयेत् ।
 अवश्यायञ्च राजेन्द्र पुरो वातातपौ तथा ॥४५॥
 न स्नायान्न स्वपेन्नग्रो न चैवोपस्पृशेद्बुधः ।
 मुक्त-कच्छस्य नाशमेत् देवायर्चाञ्च वर्जयेत् ॥४६॥

होम देवार्चनाद्यासु क्रियास्वाचमने तथा ।
 नैकवस्त्रः प्रवर्त्तेत द्विजवाचनिके जपे ॥४७॥
 नासमञ्जसशीलैस्तु सहासीत कदाचन ।
 सहृत्त-सन्निकर्षो हि क्षणार्द्धमपि शस्यते ॥४८॥
 विरोधं नोत्तमैर्गच्छेन्नावरैश्च सदा बुधः ।
 विवादश्च विवाहश्च समशीलैर्नृपेयते ॥४९॥
 नारभेत कलिं प्राज्ञः शुष्क-वैरं न कारयेत् ।
 अप्यल्पहानिः सोढव्या वैरेणार्थागमं त्यजेत् ॥५०॥
 ज्ञातो नाङ्गानि निर्माज्जेत् स्नानशाय्या न पाणिना ।
 न च निर्धूनयेत् केशानाचामेनैव चोत्थितः ॥५१॥
 पादेन नाक्रमेत् पादं न पूज्याभिमुखं नयेत् ।
 वीरासनं गुरोरग्रे त्यजेत विनयान्वितः ॥५२॥
 अपसव्यं न गच्छेच्च देवागार-चतुष्पथान् ।
 मङ्गल्यपूज्यांश्च ततो विपरीतान्न दक्षिणान् ॥५३॥
 सोमाग्नर्कांस्ववायूनां पूज्यानाञ्च न सम्मुखम् ।
 कुप्यात् छीवन-विण्मूत्र-समुत्सर्गञ्च पण्डितः ॥५४॥
 तिष्ठन्न मूत्रयेत् तद्वत् पन्थानं नावमूत्रयेत् ।
 श्लेष्मविण्मूल-रक्तानि सर्व्वदैव न लङ्घयेत् ॥५५॥
 श्लेष्म-सिंहानकोत्सर्गो नान्नकाले प्रशस्यते ।
 बलि-मङ्गल-जप्यादौ न होमे न महाजने ॥५६॥

योषितो नावमन्येत नचासां विष्वसेद्बुधः ।
 न चैवेर्षुर्भवेत् तासु नाधिकुर्यात् कदाचन ॥५७॥
 माङ्गल्य-पुष्प-रत्नाज्य-पूज्याननभिवाद्य च ।
 न निष्कामेद्गृहात् प्राज्ञः सदाचारपरो नृप ॥५८॥
 चतुष्पथान् नमस्कुर्यात् काले होमपरो भवेत् ।
 दीनानभ्युद्वरेत् साधून् उपासीत बहुभुजान् ॥५९॥
 देवर्षि-पूजकः सम्यक् पितृपिण्डोदकप्रदः ।
 सत्कर्त्ता चातिथीनां यः स लोकानुत्तमान् व्रजेत् ॥६०॥
 हितं मितं प्रियं काले वश्यात्मा योऽभिभाषते ।
 स याति लोकानाङ्गादहेतुभूतान् नृपाक्षयान् ॥६१॥
 धीमान् द्वीमान् क्षमायुक्त आस्तिको विनयान्वितः ।
 विद्याभिजनवृद्धानां याति लोकाननुत्तमान् ॥६२॥
 अकालगर्ज्जितादौ तु पर्व्वस्वाशौचकादिषु ।
 अनध्यायं बुधः कुर्यादुपरागादिके तथा ॥६३॥
 शमं नयति यः क्रुद्धान् सर्व्वबन्धुरमत्सरी ।
 भीताश्वासनकृत् साधुः स्वर्गस्तथात्यक्तं फलम् ॥६४॥
 वर्षातपादिके च्छब्दो दण्डी राज्ञाटवीषु च ।
 शरीर-दाय-कामो वै सोपानत्कः सदा व्रजेत् ॥६५॥
 नोद्वेगं न तिर्य्यग्दूरं वा निरीक्षन् पर्य्यटेद्बुधः ।
 युगमात्रं महीपृष्ठं नरो गच्छेदिलोकयन् ॥६६॥

दोषहेतून् शेषांस्तु वश्यात्मा यो निरश्नति ।
 तस्य धर्मार्थ-कामानां हानिर्नाल्यापि जायते ॥६७॥
 पापेऽप्यपापः परुषेऽप्यभिधत्ते प्रियाणि यः ।
 मैत्रीद्रवान्तःकरणस्तस्य मुक्तिः करे स्थिता ॥६८॥
 ये काम-क्रोध-लोभानां वीतरागा न गोचरे ।
 सदाचार-स्थितास्तेषामनुभावैर्धृता मही ॥६९॥
 तस्मात् सत्यं वदेत् प्राज्ञो यत् परप्रीतिकारणम् ।
 सत्यं यत् परदुःखाय तत्र मौन-परो भवेत् ॥७०॥
 प्रियं युक्तं हितं नैतदिति मत्वा न तद्वदेत् ।
 श्रेयस्तत्र हितं वाक्यं यद्यप्यत्यन्तमप्रियम् ॥७१॥
 प्राणिनामुपकाराय यदेवेह परत्र च ।
 कर्मणा मनसा वाचा तदेव मतिमान् भजेत् ॥७२॥
 श्रुत्वा गुरुमुखात् सेतुः सदाचारादि वर्णनम् ।
 अनुष्ठान-प्रचाराभ्यामभवज्जन-रञ्जनः ॥७३॥
 कालेऽजनि सुतो राज्ञ आरद्धान् नृद्वर्द्धनः ।
 रुचिरः सुमना शान्तः पित्रो राज्ञावहः शुचिः ॥७४॥
 दृष्ट्वा सेतौ गते स्वर्गं भुङ्क्ते ह सुखसम्पदम् ।
 पित्रा' सिंहासनं लेभे आरद्धान् धार्मिकः सुधीः ॥७५॥
 अधिकृत्य ततो राज्यं स प्रजावल्लभो नृप ।
 पालयामास पृथिवीं निःसपत्नो निरामयः ॥७६॥

तस्य प्रकृतयः सर्व्वा सुस्थाश्च संशितव्रताः ।
 अदीनाः सत्क्रियाः शान्ताः शुद्धा दृढानुगास्तथा ॥७७॥
 अश्वमेधेन सोऽयष्ट तथान्यैरध्वरैरपि ।
 देवान् पितृन् ब्राह्मणांश्च तर्पयामास भूपते ॥७८॥
 उदपादि ततो राज्ञः पुत्रो गान्धारनामकः ।
 वदधे ह्लादयन् पौरानोषधीश्च दूवापरः ॥७९॥
 तं विदित्वा प्रजानाथः प्रजानामवनक्षमम् ।
 प्रदाय राज्यमस्मै स जगाम तपसे वनम् ॥८०॥
 भार्यां पुत्रेषु निक्षिप्य गत्वा सिद्धाश्रमं नृपः ।
 पर्ण-मूल-फलाहारः केश-ज्जश्रु-जटाधरः ॥८१॥
 उवास पर्णशालायां मुनिवृत्तिं समाश्रितः ।
 अजिनत्वकुशैः कृत्वा परिधानोत्तरीयके ॥८२॥
 स्वाराज्योपमराज्य-सम्पदमिमामासाद्य सेतोः सुत
 आरहान् नृपतिर्यथोचित-सुखं संभुज्य वैराग्यभाक् ।
 वैध-क्लेश-सहिष्णुरेष वयसः श्रेष्ठे समस्तं त्यजन्
 गत्वा पुण्यवनं समाधि-निरतो योगेन कार्यं जहौ ॥८३॥

इति श्रीराजरत्नाकरे पूर्वविभागे वभ्रु-सेखारहतां वृत्तान्त-वर्णनं नाम

सप्तमः सर्गः ।

अष्टमः सर्गः ।

पितुः सिंहासनं लब्ध्वा महर्षीणां निदेशतः ।
 अग्रेरुपासनाञ्चक्रे त्रिवेगनगरे ऋषः ॥१॥
 आविर्बभूव भगवान् हविर्भुक् विश्वपावनः ।
 प्रसन्नवदनो देवो दित्सुर्व्वरमनुत्तमम् ॥२॥
 गान्धारस्तं प्रणम्याह भक्त्या गङ्गदया गिरा ।
 धनुर्व्विद्यामहं याचे याचे नान्यवरं प्रभो ॥३॥
 समर्पिता वशिष्ठाय भवता पूर्व्वमेव या ।
 देहि तां करुणासिन्धो कृपया क्षत्रवन्धवे ॥४॥
 वैश्वानरस्ततः प्राह श्रूयतां भक्तिपूर्व्वकम् ।
 कथयामि धनुर्व्वेदं भवज्ज्ञान-विवर्द्धनम् ॥५॥
 चतुष्पादं धनुर्व्वेदं वक्षे पञ्चविधं द्विज ।
 रथनागाश्वपत्तीनां योधांश्चाश्रित्य कीर्तितम् ॥६॥
 यन्त्रमुक्तं पाणिमुक्तं मुक्त-सन्धारितं तथा ।
 अमुक्तं बाहुयुद्धञ्च पञ्चधा तत्प्रकीर्तितम् ॥७॥

तत्र शस्त्रास्त्र-सम्पत्तया द्विविधं परिकीर्तितम् ।
 ऋजु-मायाविभेदेन भूयो द्विविधमुच्यते ॥८॥
 क्षेपणी-चापयन्त्राद्यैर्यन्त्रमुक्तं प्रकीर्तितम् ।
 शिला-तोमरयन्त्राद्यं पाणिमुक्तं प्रकीर्तितम् ॥९॥
 मुक्त-सन्धारितं क्षेयं प्रासादमपि यद्भवेत् ।
 खड्गादिकममुक्तञ्च नियुद्धं विगतायुधम् ॥१०॥
 कुर्व्यादयोग्यानि पात्राणि योद्धुमिच्छुर्जितश्रमः ।
 धनुःश्रेष्ठानि युद्धानि प्रास-मध्यानि तानि च ॥११॥
 तानि खड्ग-जघन्यानि बाहुप्रत्यवराणि च ।
 धनुर्वेदे गुरुर्विप्रः प्रोक्तो वर्णद्वयस्य च ॥१२॥
 युद्धाधिकारः शूद्रस्य स्वयं व्यापदि शिक्षया ।
 देहस्यैः शङ्करै रान्नः काव्या युद्धे सहायता ॥१३॥
 अङ्गुष्ठ-गुल्फ-पाण्यङ्गुरः श्लिष्टाः ह्युः सहिता यदि ।
 दृष्टं समपदं स्थानमेतल्लक्षणतस्तथा ॥१४॥
 बाह्याङ्गुलिस्थितौ पादौ स्तब्धजानुबलादुभौ ।
 त्रिवितस्त्यन्तरास्थानमेतद्वैशाखमुच्यते ॥१५॥
 हंस-पङ्क्त्याकृतिसमे दृश्येते यत्र जानुनी ।
 चतुर्वितस्ति विच्छिन्ने तदेतन्मण्डलं स्मृतम् ॥१६॥
 इलाकृतिमयं यच्च स्तब्धजानुदक्षिणम् ।
 वितस्तः पञ्च विस्तारे तदालीढं प्रकीर्तितम् ॥१७॥

एतदेव विपर्यस्तं प्रत्यालीढमिति स्मृतम् ।
 तिर्यग्भूतो भवेद्दामो दक्षिणोपि भवेद्वज्रः ॥१८॥
 गुल्फौ पाणिर्ग्रहौ चैव स्थितौ पञ्चाङ्गुलान्तरौ ।
 स्थानं जातं भवेदेतद्दशाङ्गुलमायतम् ॥१९॥
 अजुजानुर्भवेद्दामो दक्षिणः सुप्रसारितः ।
 अथवा दक्षिणं जानु कुञ्जं भवति निश्चलम् ॥२०॥
 दण्डायतां भवेदेष चरणः सह जानुना ।
 एवं विकटमुद्दिष्टं द्विहस्तान्तरमायतम् ॥२१॥
 जानुनी द्विगुणे स्यातामुत्तानौ चरणावुभौ ।
 अनेन विधियोगेन सम्युटं परिकीर्तितम् ॥२२॥
 किञ्चिद्विवर्तितौ पादौ समदण्डायतौ स्थिरौ ।
 दृष्टमेव यथान्यायं षोडशाङ्गुलमायतम् ॥२३॥
 स्वस्तिकेनाव कुर्वीत प्रणामं प्रथमं द्विज ।
 कार्मुकं गृह्य वामेन वाणं दक्षिणकेन तु ॥२४॥
 वैशाखे यदि वा जाते स्थितौ वाप्यथवायतौ ।
 गुणान्तन्तु ततः कृत्वा कार्मुके प्रियकार्मुकः ॥२५॥
 अधःकोटिन्तु धनुषः फलदेशन्तु पक्षिणः ।
 धरण्यां स्थापयित्वा तु तोलयित्वा तथैव च ॥२६॥
 भुजाभ्यामत्र कुजाभ्यां प्रकोठाभ्यां शुभव्रत ।
 तस्य वाणं धनुः श्रेष्ठं पुङ्खदेश्चैव पक्षिणः ॥२७॥

विन्यासो धनुषश्चैव द्वादशाङ्गुलमन्तरम् ।
 ज्यया विशिष्टः कर्तव्यो नातिहोनो न चाधिकः ॥२८॥
 निवेश्य कार्मुकं नाभ्यां नितम्बे शरसङ्करम् ।
 उत्क्षिपेदुत्थितं हस्तमन्तरेणाक्षिकर्णयोः ॥२९॥
 पूर्वैर्ण मुष्टिना ग्राह्यः स्तनाग्रे दक्षिणे शरः ।
 हरणन्तु ततः कृत्वा शौघं पूर्वं प्रसारयेत् ॥३०॥
 नाभ्यन्तरा नैव बाह्या नोर्ध्वका नाधरा तथा ।
 नच कुब्जा न चोत्ताना न चला नातिवेष्टिता ॥३१॥
 समा स्थैर्यगुणोपेता पूर्वदण्डमिव स्थिता ।
 क्षादयित्वा ततो लक्ष्यं पूर्वैर्णानेन मुष्टिना ॥३२॥
 शरसा तूत्थितो यन्ता त्रिकोण-विनत-स्थितः ।
 सस्तांशे निश्चलग्रीवो मयूराञ्चित-मस्तकः ॥३३॥
 ललाट-नासा-वक्त्रांशाः कुर्युररश्वसमं भवेत् ।
 अन्तरं त्र्यङ्गुलं ज्ञेयं त्रिवुक्कांशकश्च ॥३४॥
 प्रथमं त्र्यङ्गुलं ज्ञेयं द्वितीये द्व्यङ्गुलं स्मृतम् ।
 तृतीयेऽङ्गुलमुद्दिष्टमायतञ्चिवुकांसयोः ॥३५॥
 गृहीत्वा सायकं पुङ्खात् तर्जन्याङ्गुष्ठकेन तु ।
 अनामया पुनर्गृह्य तथा मध्यमयापि च ॥३६॥
 तावदाकर्षयेद्देगाद्यावद्वाणः सुपूरितः ।
 एवम्बिधमुपक्राम्य मोक्तव्यं विधिवत् खगम् ॥३७॥

दृष्टिमुष्टिहतं लक्ष्यं भिन्द्याद्वाणेन सुव्रत ।
 मुक्ता तु पश्चिमं हस्तं क्षिपेद्देगेन पृष्ठतः ॥३८॥
 एतदुच्छेदमिच्छन्ति ज्ञातव्यं हि त्वया द्विज ।
 कूर्परं तदधः कार्यग्रमाकृष्य तु धनुःश्रुता ॥३९॥
 ऊर्ध्वं विमुक्तके काय्यं लक्ष्यं क्षिपन्तु मध्यमम् ।
 श्रेष्ठं प्रकृष्टं विज्ञेयं धनुःशास्त्र-विशारदैः ॥४०॥
 ज्येष्ठस्तु सायको ज्ञेयो भवेद्द्वादशमुष्टयः ।
 एकादश तथा मध्यः कनीयान् दशमुष्टयः ॥४१॥
 चतुर्हस्तं धनुः श्रेष्ठं त्रयः सार्धन्तु मध्यमम् ।
 कनीयस्तु त्रयः प्रोक्तं नित्यमेव पदातिनः ।
 अश्वे रथे गजे श्रेष्ठे तदेव परिकीर्तितम् ॥४२॥
 पूर्णायतं द्विजः कृत्वा ततो मांसैर्गदायुधान् ।
 सुनिर्घातं धनुः कृत्वा यज्ञ-भूमौ विधापयेत् ॥४३॥
 ततो वाणं समागृह्य दंशितः सुसमाहितः ।
 तूष्णमासाद्य वर्धीयाद्दृढां कक्षाञ्च दक्षिणाम् ॥४४॥
 विलक्ष्यमपि तद्वाणं तत्र चैव सुसंस्थितम् ।
 ततः समुद्धरेद्वाणं तूष्णाद्दक्षिण-पाणिना ॥४५॥
 तेनैव सहितं मध्ये शरं संगृह्य धारयेत् ।
 वाम-हस्तेन वै कक्षां धनुस्तस्मात् समुद्धरेत् ॥४६॥

अविप्रस्यमतिर्भुत्वा गुणे पुङ्गं निवेशयेत् ।
 सम्यीड्य सिंहकर्णेन पुङ्गेनापि समे दृढम् ॥४७॥
 वामकर्णोपविष्टञ्च फलं वामस्य धारयेत् ।
 वर्णान् मध्यमया तत्र वामाङ्गुलया च धारयेत् ॥४८॥
 मनो लक्ष्यगतं कृत्वा मुष्टिना च विधानवित् ।
 दक्षिणे गालभागे तु कृत्वा वर्णं विमोक्षयेत् ॥४९॥
 ललाट-पुट-संस्थानं दण्डं लक्ष्ये निवेशयेत् ।
 आकृष्य ताडयेत् तत्र चन्द्रकं षोडशाङ्गुलम् ॥५०॥
 मुक्त्वा वाणं ततः पश्चादुल्काशिक्षस्तदा तथा ।
 निगृह्णीयान्मध्यमया ततोऽङ्गुलया पुनः पुनः ॥५१॥
 अक्षिलक्ष्यं क्षिपेत् तूणाच्चतुरस्रञ्च दक्षिणम् ।
 चतुरस्रगतं वेध्यमन्धसेचादितः स्थितः ॥५२॥
 तस्मादनन्तरं तीक्ष्णं परावृत्तं गतञ्च यत् ।
 निम्नमुन्नतवेध्यञ्च अन्धसेत् क्षिप्रकं ततः ॥५३॥
 वेध्यस्थानेष्वथैतेषु सत्त्वस्य पुटकाद्वनुः ।
 हस्तावापशतैश्चित्तैस्तर्जयेद्दुस्तरैरपि ॥५४॥
 तस्मिन् वेध्यगते राजन् द्वे वेध्ये दृढसंज्ञके ।
 द्वे वेध्ये दुष्करे वेध्ये द्वे तथा चित्रदुष्करे ॥५५॥
 न तु निम्नञ्च तीक्ष्णञ्च दृढवेध्ये प्रकीर्त्ति ते ।
 निम्नं दुष्करमुद्दिष्टं वेध्यमूर्ध्वगतञ्च यत् ॥५६॥

मस्तकायनमध्ये तु चित्रदुष्कर-संज्ञके ।
 एवं वेध्यगणं कृत्वा दक्षिणेनेतरेण च ॥५७॥
 आरोहेत् प्रथमं वीरो जितलक्ष्यस्ततो नरः ।
 एष एव विधिः प्रोक्तस्तत्र दृष्टः प्रयोक्तृभिः ॥५८॥
 अधिकं भ्रमणं तस्य तस्माद्ब्रूयात् प्रकीर्तितम् ।
 लक्ष्यं स योजयेत् तत्र पत्रि-पत्रगतं दृढम् ॥५९॥
 भ्रान्तं प्रचलितञ्चैव स्थिरं यच्च भवेदति ।
 समन्तात्ताडयेद्भिन्द्वाच्छेदयेदव्यथयेदपि ॥६०॥
 कर्म-योग-विधानज्ञो ज्ञात्वैवं विधिमाचरेत् ।
 मनसा चक्षुषा दृष्ट्वा योगशिक्षुर्यमं जयेत् ॥६१॥
 जित-हस्तो जित-मतिर्जित-दृग्लक्ष्य-साधकः ।
 नियतां सिद्धिमासाद्य ततो वाहनमारुहेत् ॥६२॥
 दशहस्तो भवेत् पाशो दृष्टः कर-मुखस्तथा ।
 गुणकार्पासमुच्छानां भङ्गस्त्रायुकं वन्निशाम् ॥६३॥
 अन्येषां सुदृढानाञ्च सुकृतं परिवेष्टितम् ।
 तथा त्रिंशत्समं पाशं बुधः कुर्यात् सुवर्तितम् ॥६४॥
 कर्तव्यं शिक्षकैस्तस्य स्थानं कक्षासु वै तदा ।
 वामहस्तेन संगृह्य दक्षिणेनोद्वरेत् ततः ॥६५॥
 कुण्डलस्थाकृतिं कृत्वा भ्रान्तैकं मस्तकोपरि ।
 क्षिपेत् तूष्णमये तूष्णं पुरुषे चर्म-वेष्टिते ॥६६॥

वल्लिते च लुते चैव तथा प्रव्रजितेषु च ।
 समयोगविधिं कृत्वा प्रयुञ्जीत सुशिक्षितम् ॥६७॥
 विजित्वा तु यथान्यायं ततो बन्धं समाचरेत् ।
 कथ्यां बद्ध्वा ततः खड्गं वामपाश्वर्वालम्बितम् ॥६८॥
 दृढं विगृह्य वामेन निष्कर्षेद्दक्षिणेन तु ।
 षडङ्गुलपरीणाहं सप्तहस्तसमुच्छ्रितम् ॥६९॥
 अयोमय्यः शलाकाश्च वस्त्राणि विविधानि च ।
 अर्द्धहस्ते समेचैव तिर्यग्गूर्द्धगतं तथा ॥७०॥
 योजयेद्विधिना येन तथा त्वं गदतः शृणु ।
 तूष्ण-चर्माम्बुनद्वाङ्गं स्थापयित्वा नवं दृढम् ॥७१॥
 करेणादाय लगुडं दक्षिणाङ्गुलकं नवम् ।
 उदयस्य घातयेद्वयस्य नाशस्तेन शिशोर्दृढम् ॥७२॥
 उभाभ्यामथ हस्ताभ्यां कुर्यात्तस्य निपातनम् ।
 अल्लोशेन ततः कुर्वन् वधे सिद्धिः प्रकीर्तिता ।
 वाहानां श्रमकरणं प्रचारार्थं पुरा तव ॥७३॥
 भान्तमुद्गान्तमाविद्धमालुतं विलुतं हृतम् ।
 सम्यातं समुदीशञ्च श्येनपातमथाकुलम् ॥७४॥
 उद्धतमवधूतञ्च सत्यं दक्षिणमेव च ।
 अनालक्षितविस्फोटौ करालेन्द्रमहासखौ ॥७५॥

विकराल-निपातौ च विभीषण-भयानकौ ।
 समग्राङ्ग-तृतीयांश-पाद-पादाङ्गवारिजाः ॥७६॥
 प्रत्यालीढमथालीढं वराहं लुलितं तथा ।
 इति द्वात्रिंशतो ज्ञेयाः खड्ग-चर्म-विधौ रणे ॥७७॥
 परावृत्तमपावृत्तं गृहीतं लघुसंज्ञितम् ।
 ऊर्ध्वात् क्षिप्रमधः क्षिप्तं सन्धारितविधारितम् ॥७८॥
 श्येनपातं गजपातं ग्राह्याह्वं तथैव च ।
 एवमेकादशविधा ज्ञेयाः पाशविधारणाः ॥७९॥
 ऋज्वायतं विशालञ्च तिर्यग्भ्रामितमेव च ।
 पञ्च-कर्म विनिर्दिष्टं व्यस्ते पाशे महात्मभिः ॥८०॥
 च्छेदनं भेदनं पातो भ्रमणं शयनं तथा ।
 विकर्तनं कर्त्तनञ्च चक्रकर्मोद मेव च ॥८१॥
 आस्फोटः क्षुब्धनं भेदस्त्रासान्दोलतिकौ तथा ।
 शूलकर्मणि जामीहि षष्ठमाघातसंज्ञितम् ॥८२॥
 दृष्टिघातं भुजाघातं पार्श्वघातं नृपोत्तम ।
 ऋजुपक्षेपुणा पातं तोमरस्य प्रकीर्तितम् ॥८३॥
 आहतं नृप गोमूत्रप्रभूतं कमलासनम् ।
 ततोर्ध्वगात्रं नमितं वामदक्षिणमेव च ॥८४॥
 आवृत्तञ्च परावृत्तं पादोद्धूतमवभुतम् ।
 हंसमर्हं विमर्हञ्च गदाकर्म प्रकीर्तितम् ॥८५॥

करालमवघातञ्च दंशोपप्लुतमेव च ।
 क्षिप्रहस्तं स्थितं अन्यं परशोस्तु विनिर्द्दिशेत् ॥८६॥
 ताडनं छेदनं राजन् तथा चूर्णनमेव च ।
 मुहुरस्य तु कर्माणि तथा लवनघातनम् ॥८७॥
 संश्रान्तमथ विश्रान्तं गोविसर्गं सुदुर्द्धरम् ।
 भिन्दिपालस्य कर्माणि लगुडस्य च तान्यपि ॥८८॥
 अन्यं मध्यं परावृत्तं निदेशान्तं नृपोत्तम ।
 वज्रखेताणि कर्माणि पट्टिशस्य च तान्यपि ॥८९॥
 हरणं छेदनं घातो बलोद्धारणमायतम् ।
 कृपाणकर्मनिर्द्दिष्टं पातनं स्फोटनं तथा ॥९०॥
 वासनं रक्षणं घातो बलोद्धारणमायतम् ।
 क्षेपणीकर्म निर्द्दिष्टं यन्त्रकर्म तदेव तु ॥९१॥
 सन्त्यागमवदंशश्च वराहोद्धूतकं तथा ।
 हस्तावहस्तमालीनमेकहस्तावहस्तके ॥९२॥
 द्विहस्तवाज्रपाशे च कटिरेचितकोदते ।
 उरो ललाटघाते च भुजाविधमनन्तथा ॥९३॥
 करोद्धूतं विमानञ्च पादावतिविपादिकम् ।
 गात्र-संश्लेषणं श्रान्तं तथा गात्रविपर्ययः ॥९४॥
 ऊर्ध्वप्रहारं घातञ्च गोमूत्रं सव्यदक्षिणे ।
 पारकं तारकं दण्डं करवीरन्ध्रमाकुलम् ॥९५॥

तिर्य्यग्वन्धमपामार्गं भीमवेगं सुदर्शनम् ।
 सिंहाक्रान्तं गजाक्रान्तं गर्द्भाक्रान्तमेव च ॥६६॥
 गदाकर्माणि जानीयान्निधुद्वयाथ कर्मा च ।
 आकर्षणं विकर्षञ्च बाहूनां मूलमेव च ॥६७॥
 ग्रीवाविपरिवर्त्तञ्च एष्ठमङ्गं सुदारुणम् ।
 पर्यासन-विपर्यासौ पशुमारमजाविकम् ॥६८॥
 पाद-प्रहारमास्फोटं कटिरेचितकं तथा ।
 गात्राश्लेषं स्कन्धगतं महीव्याजनमेव च ॥६९॥
 उरोललाट-घातञ्च विस्पष्टकरणं तथा
 उद्धूतमवधूतञ्च तिर्य्यङ्मार्गगतं तथा ॥१००॥
 गजस्कन्धमवक्षेपमपराङ्मुखमेव च ।
 देवमार्गमधोमार्गममार्ग-गमनाकुलम् ॥१०१॥
 यष्टिघातमवक्षेपो वसुधादारणं तथा ।
 जानुबन्धं भुजाबन्धं गात्रबन्धं सुदारुणम् ॥१०२॥
 विष्टं सोदकं शुभ्रं भुजावेष्ठितमेव च ।
 सन्नद्धैः संयुगे भाव्यं सशस्त्रैस्तैर्गजादिभिः ॥१०३॥
 वराङ्कुशधरौ चोभौ एको ग्रीवागतोऽपरः ।
 स्कन्धगौ द्वौ च धानुष्कौ द्वौ च खड्गधरौ गजे ॥१०४॥
 रथे रथे गजे चैव तुरङ्गानां त्रयं भवेत् ।
 धनुष्काणां त्रयं प्रोक्तं रक्षार्थं तुरगस्य च ॥१०५॥

धन्विनो रक्षणाथाय चर्म्मिणन्तु नियोजयेत् ।
 स्वमन्त्रैः शस्त्रमग्यर्च्च्य शस्त्रं त्रैलोक्य-मोहनम् ।
 यो युद्धे याति स जयेदरीन् सम्पालयेद्भुवम् ॥१०६॥

दुर्लभेन्द्र उवाच ।

एवमुक्त्वा जातवेदास्तत्रैवान्तरधीयत ।
 तत्क्षपातोऽभवद्भ्राजा धनुर्वेद-विदाम्बरः ॥१०७॥
 राजा वीर्यमदोद्धूतो गान्धारः परवीरहा ।
 यतते नियतं योद्धुं परराष्ट्रजिगीषया ॥१०८॥
 विन्ध्यः शत्रुगणास्तस्य प्रसङ्गादेव धन्विनः ।
 तस्याक्रान्तावतः कोऽपि न ससार पुरो भयात् ॥१०९॥
 यावद्गागौरथीपद्माविच्छेदं स नराधिपः ।
 तावद्विस्तारयामास राष्ट्रं त्रिवेग-संच्छितम् ॥११०॥
 गान्धारस्य सुतो जातो धर्म्म-नामा सुधार्म्मिकः ।
 वंशोचित-यशोधर्म्म-पालकः पृथिवीपतिः ॥१११॥
 इतिदहन-मुखाजान्निर्गतां चापविद्यां
 नृपतिरलमधीत्य प्राच्यराज्यं शशास ।
 अनुगुणमथपुत्रं धर्म्ममत्पाद्य श्रेष्ठे
 वयसि विपिनवासी योगतोऽसून्मुमोच ॥११२॥

इति श्रीराजरत्नाकरे पूर्वविभागे गान्धार-चरित-वर्णनं नाम

अष्टमः सर्गः ।

नवमः सर्गः ।

प्राग्राज्य प्रापणाङ्गर्भो धनुर्विद्यामशेषतः ।
 अग्निदत्तां महीपालः शिष्यायामास यत्नतः ॥१॥
 पितय्युपरते धर्म्म आरूरोह नृपासनम् ।
 दमयामास दुर्वृत्तान् शिष्टांश्च सम्पालयत् ॥२॥
 निपुणाः सकलास्त्रेषु सबला अपि पार्थिवः ।
 राक्षस्तस्य वलानाञ्च श्रुतवन्तः पराक्रमम् ॥३॥
 नृगायां पानमक्षांश्च वाक्पारुष्यं तथोग्रताम् ।
 कामं क्रोधं मदं मानं लोभं दर्पं नृशंसताम् ॥४॥
 दिवास्वप्नं वृथालापं हास्यं भृत्यगणैः सह ।
 परद्रोहं तथा निन्दां विलासं दीर्घ-सूत्रताम् ॥५॥
 मोहं गर्वं तथा लस्यं निष्फलां तर्कविस्तृतिम् ।
 स्त्रैणमस्यैर्यप्रकार्पण्ये चाञ्चलग्रान्त-भाषणे ॥६॥
 परित्यज्य प्रयत्नेन धर्म्मज्ञो धर्म्म-भूपतिः ।
 धर्म्मार्थ-काम-शास्त्राणि दण्डनीतिं पुरातनीम् ॥७॥

विद्यामान्निचिकीं चैव समालोच्य स पार्षदैः ।
 बुभुजे विपुलं राष्ट्रमर्चयन् द्विजपुङ्गवान् ॥८॥
 तस्मिन् शासितरि स्वामिन्यमेयबलवैभवे ।
 न कश्चिन्मानसेनापि सम्पदामप्युशत्क्षणम् ॥९॥
 सोऽवतस्थे महाराजः पूर्वेषां महतां पथि ।
 कुलप्रधानुसारेण ररक्ष ष्ठिवीमिमाम् ॥१०॥
 बभूवास्तु धृतः पुत्रो पौराणां प्रीतिवर्द्धनः ।
 रूपमस्तु गुणोद्यौश्च वृद्धे वयसा समम् ॥११॥
 सम्पन्नाशेष-सत्कृत्यो धर्मो धर्मभृतां वरः ।
 संभुज्य राज्यं निर्वैरं वृद्धो विष्णुपदं ययौ ॥१२॥
 ततो धृतो महाबाहुर्जग्राह पितुरासनम् ।
 दत्त्वा बहुतरानर्थान् द्विजेभ्यो राजकोषतः ॥१३॥
 सामर्ग्यञ्चुरथर्व्याख्या वेदाश्चोपनिषद्गणाः ।
 शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषांगतिः ॥१४॥
 च्छन्दोऽभिधानं मीमांसा धर्मशास्त्रं पुराणकम् ।
 न्यायवैयक्यगान्धर्व्वं धनुर्व्वेदार्थ-शास्त्रकम् ॥१५॥
 अष्टाङ्ग-योगशास्त्रञ्च रसशास्त्रमतः परम् ।
 एतानि च्यवनादिभ्योऽभिजगे बाल्यकालतः ॥१६॥
 बुभुजे स सुखं राज्यं किञ्च नाचरदप्रियम् ।
 प्रावर्त्तयत् प्रजाः सर्व्वा इहामुत्र सुखावहे ॥१७॥

दुर्मदं नाम तनयं जनयामास पार्थिवः ।
 अथ पुत्रमुखं वीक्ष्य तीर्थः पितृणसागरात् ॥१८॥
 राज्यैश्वर्यसुखं दिव्यमनुभूय ततो नृपः ।
 तनये राज्यमुत्सृज्य लेभे स्थानं दिवौकसाम् ॥१९॥
 नित्यं सुनिसभासीनमक्रोधं मितभाषिणम् ।
 राजश्रीरचला भेजे दुर्मदं मदवर्जितम् ॥२०॥
 तस्य शान्तस्वभावस्य धार्मिकस्य च भूपतेः ।
 पत्नीवानुदिनं पृथ्वी वशेऽभूच्छासनादृते ॥२१॥
 गङ्गातीरे कदाचित् स सन्ध्यायां समुपागतात् ।
 च्यवनात् श्रुतवान् राजा गङ्गामाहात्म्यमुत्तमम् ॥२२॥

चावन उवाच ।

पुष्करे तु कुरुक्षेत्रे गङ्गायां मगधेषु च ।
 स्नात्वा तारयते जन्तुः सप्त सप्तावरांस्तथा ॥२३॥
 पुनाति कीर्तिता पापं दृष्टा भद्रं प्रयच्छति ।
 अवगाढा च पीता च पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥२४॥
 यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गायाः स्पृशते जलम् ।
 तावत् स पुरुषो राजन् स्वर्गलोके महीयते ॥२५॥
 न गङ्गा-सदृशं तीर्थं न देवः केशवात् परः ।
 ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति एवमाह पितामहः ॥२६॥

यत्र गङ्गा महाराज स देशस्तत्तपोवनम् ।
 सिद्धिद्वेषञ्च तज्ज्ञेयं गङ्गातीर-समाश्रितम् ॥२७॥
 गङ्गायास्त्वपरं पारं प्राप्य यः स्नाति मानवः ।
 त्रिरात्रमुषितो राजन् सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥२८॥
 श्रुताभिलषिता दृष्टा स्मृष्टा पीतावगाहिता ।
 या पावयति भूतानि कीर्त्तिता च दिने दिने ॥२९॥
 गङ्गायास्तत्र राजेन्द्र सागरस्य च सङ्गमे ।
 अश्रुमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनोषिणः ॥३०॥
 गङ्गागङ्गेति यैर्नाम योजनानां शतेष्वपि ।
 स्थितैरुच्चरितं हन्ति पापं जन्मत्रयार्ज्जितम् ॥३१॥
 सर्व्वतीर्थमयी गङ्गा सेव्या सा भक्ति-मुक्तिदा ।
 येषां मध्ये तु सा जाता ते देशाः पावना वराः ॥३२॥
 गतिर्गङ्गा तु भूतानां गतिमन्वेषतां सदा ।
 गङ्गा तारयते चोभौ वंशौ नित्यं हि सेविता ॥३३॥
 चान्द्रायण-सहस्राच्च गङ्गान्मःपानमुत्तमम् ।
 गङ्गां मासन्तु संसेव्य सर्व्व-यज्ञ-फलं लभेत् ॥३४॥
 सकलाघहरी देवी खर्गलोक-प्रदायिनी ।
 यावदस्थि च गङ्गायां तावत् स्वर्गे स तिष्ठति ॥३५॥
 अन्धादयस्तां संसेव्य देवैर्गच्छन्ति तुल्यताम् ।
 गङ्गातीर्थ-समुद्भूतमृद्वारीसोऽघहार्कवत् ॥३६॥

दर्शनात् स्पर्शनात् पानात् तथा गङ्गेतिकीर्तनात् ।

पुनाति पूर्वपुरुषान् शतशोऽथ सहस्रशः ॥३७॥

गङ्गामाहात्मप्रमाकर्ण्य दुर्मदो मुक्त-किल्बिषः ।

गङ्गा-स्नान-व्रतं राजन् चचार दीर्घ-जीवितः ॥३८॥

ततः स भुवि धर्मात्मा भुक्त्वा भोगमनुत्तमम् ।

पुत्रे राज्यं समुत्सृज्य जगाम त्रिदशालयम् ॥३९॥

प्रचेतास्तत्सुतो राजन् धर्म-ज्ञान-समन्वितः ।

महाबलपराक्रान्तो लेभे सिंहासनं ततः ॥४०॥

स राजा बाल्यतो वेदानधीत्य कपिलाश्रमे ।

विषयेषु विरक्तोऽभूत् परमार्थविदांवरः ॥४१॥

यानग्रहीत् करान् भूपः प्रचेता दीनवत्सलः ।

तद्वर्द्धं श्रेयसे प्रादात् सर्वेषां राष्ट्रवासिनाम् ॥४२॥

ऋक्षस्य तुरीयांशेन स्वजनान् भृतकानपि ।

पुपोष परिशिष्टानि कोषे रक्षन् महीपतिः ॥४३॥

राज्ञस्तस्य च राष्ट्रस्य शुभार्थं कर्मपौष्टिकम् ।

चक्रुस्तपोधनाः सर्वे लब्धार्थाः प्रतिहायनम् ॥४४॥

काले प्रचेतसो राज्ञौ पराचिप्रमुखान् सुतान् ।

शतं प्रासोष्ट कल्याणी महाबल-पराक्रमान् ॥४५॥

तेषां ज्येष्ठं धनुर्विद्यालङ्घितं नीतिकोविदम् ।

पराचिमासने न्यस्य राजा स्वर्गमुपेयिवान् ॥४६॥

कालेऽतीते कियत्यस्याऽजनि सूनुः परावसुः ।
 नृपाङ्गैर्लाञ्छितः श्रीमान् पौराणां प्रीतिभाजनम् ॥४७॥
 एकदा चिन्तयामास पराचिर्नृपद्वयलम् ।
 प्रत्यागमन-सन्देहो यावत्तो दिग्जयाय मे ॥४८॥
 एवं संचिन्तयन् राजा पराचिर्निजमासनम् ।
 परावसुसमाख्याय तनयाय प्रदत्तवान् ॥४९॥
 ततः पराचिरनुजैः सहोनशतसंख्यकैः ।
 विजयाय दिशां वीर औदीच्याभिमुखो ययौ ॥५०॥
 अथ परावसुर्धीरो गृहीत्वा पितुरासनम् ।
 शशास राज्यं पितृवत्सचिवैरन्वितश्चिरम् ॥५१॥
 पराचिर्भूरिदानेन रिक्तं कोषं चकार यं ।
 तं समृद्धप्रजाभ्यः स आहूताद्यैरपूरयत् ॥५२॥
 असाधयदशेषं तैर्हितं स राष्ट्रवासिनाम् ।
 समृद्धिमोयुस्तेनैव प्रजाः सर्वा निरामयाः ॥५३॥
 काले पारिषदे पुत्रे राज्यमुत्सृज्य भूपतिः ।
 वासनाग्राहमुक्तात्मा तपसे वनमाययौ ॥५४॥
 तातस्यासनमारुह्य पारिषदः प्रतापवान् ।
 अचिराद्बाहुवीर्येण जिगाय परिपन्थिनः ॥५५॥
 लीलया सज्यमकरोद्वयत्प्रकाण्डं स कार्मुकम् ।
 तद्गुणाकर्षणे कोऽपि न शक्तो बलगर्वितः ॥५६॥

दोषाकर-कुलोद्भूतोऽप्यसौ दोषविवर्जितः ।
 दोषदृष्टा जना ये च तान् सुशीलान् करोत्यलम् ॥५७॥
 ईदृग्वप्रवसितं तन्तु ज्ञात्वा सर्व्वं भयार्हिताः ।
 यदृच्छाचार-रहिता आसन् धर्म्मानुवर्त्तिनः ॥५८॥
 अपक्षपातादेतस्य हृष्टा आसंश्चिरं प्रजाः ।
 गुणानुरक्ता कान्तेव राजलक्ष्मीरसुं श्रिता ॥५९॥
 अरिजिन्नामतनयमनुरूपमजीजनत् ।
 तस्मै राज्यं प्रदायासौ पराचिर्दिवमाययौ ॥६०॥
 पितेव पालयामास प्रजाः सर्व्वाः प्रयत्नतः ।
 अरिजिह्वानमानाभ्यां ब्राह्मणादीनतोषयत् ॥६१॥
 किन्तु पुत्रार्थिनस्तस्य पुत्रो जातो न यौवने ।
 दौर्मनस्यात्ततोऽगच्छदसौ कापिलमाश्रमम् ॥६२॥
 प्रणम्य कपिलं राजा वाष्पगद्गदया गिरा ।
 प्रयतः प्राञ्जलिः प्राह सर्व्वमेव मनोगतम् ॥६३॥
 नमः कपिलरूपाय ब्रह्मणे परमात्मने ।
 योगिनां योगशिक्षार्थमवतीर्णोऽसि भूतले ॥६४॥
 स एव विश्वस्य भवान् विधत्ते गुण-प्रवाहेण विभक्त-वीर्य्यः ।
 स्वर्गायनीहो वितथाभिसन्धिरात्मेऽश्वरोऽतर्क्य-सहस्र-शक्तिः ॥६५॥
 यन्नामधेयश्रवणानुकीर्तनात् यत्प्रह्वनात् यत्स्मरणादपि क्वचित् ।
 श्वादोऽपि सद्यः सवनाय कल्पते कुतः पुनस्ते भगवन्नुदर्शनात् ॥६६॥

तं त्वामहं ब्रह्मपरं पुमांसं प्रत्यक्श्रोतस्मात्मानि संविभाव्यम् ।
 स्वतेजसा ध्वस्त-गुण-प्रवाहं वन्दे विष्णुं कपिलं वेद-गर्भम् ॥६७॥
 इत्येवं कपिलं स्तुत्वा भक्त्या तं प्रणिपत्य च ।
 अरिजिन्नृपतिः शेषे मनोऽभीष्टं न्यवेदयत् ॥६८॥
 द्रुह्योश्च वंशरक्षार्थं भवत्पादाम्बुजाश्रिते ।
 करुणां कुरु देवेन्द्र प्रजाहीने मयि प्रभो ॥६९॥

श्रीकपिल उवाच ।

भूयाद्वंशधरो याहि शाधि राजप्रमकल्मष ।
 अनाथान् भर भूपाल शरण्यः कातरे भव ॥७०॥

दुर्लभेन्द्र उवाच ।

अचिरेणैव कालेन कपिलस्य वरेण हि ।
 नृपस्याजनि वार्द्धक्ये कामदेव इवात्मजः ॥७१॥
 भूपतिः सुजिदित्यस्य नाम चक्रे कृतोत्सवम् ।
 विदामश्चिन्त्यद्बालेन नियुद्धं सायकानपि ॥७२॥
 प्रजानुरक्तं शक्तञ्च ज्ञात्वा तं राज्यरक्षणे ।
 उपवेश्यासने प्रायाद्राजा सुनिजनाश्रमम् ॥७३॥
 चिरमेष तपस्तप्ता परित्यक्त-परिग्रहः ।
 अरिजिन्नृपतिः काले ब्रह्मभूयमवाप्तवान् ॥७४॥
 अभिषिक्तः सुजिद्राजा सम्पादितमहामहः ।
 राजानं शासितुमारभ्य सन्ध्याऽयोजयत् प्रजाः ॥७५॥

प्रजाभिस्तोषितो राजा तेनापि तोषिताः प्रजाः ।
 परस्परं परा प्रीतिः कस्य नाजीजनत् सुखम् ॥७६॥
 भूपे प्रमीते सुजिति लब्धराजः पुह्रवाः ।
 विकालविद्धिर्मुनिभीराज-कार्यार्ण्यमन्त्रयत् ॥७७॥
 तेनेष्टं बहुभिर्यज्ञैर्विधिवद्भूरिदक्षिणैः ।
 प्रादात् धनानि विप्रेभ्यो मुक्तहस्तः स भूपतिः ॥७८॥
 पुत्रं विवर्णं संस्थाप्य शासनार्हं नृपासने ।
 तपसे नैमिषारण्यं प्रतस्थे प्रवया नृपः ॥७९॥
 तपःप्रभाव-सम्पन्ने तातेऽरण्यं समाश्रिते ।
 विवर्णो राजनीतिज्ञः शशास पृथिवीमिमाम् ॥८०॥
 प्रजाश्च तातानुगताः परिचेरुस्तमन्वहम् ।
 ररक्ष सोऽपि ताः सर्व्वा तनयानिव भूपतिः ॥८१॥
 विद्या बाहुबलं वीर्यं तथा विपुलवैभवम् ।
 सर्व्वं प्रजार्थमेवाद्य स्वार्थे किञ्च न काङ्क्षितम् ॥८२॥
 काले विवर्णे भूपाले परलोकमुपागते ।
 पुरुसेनस्तस्य पुत्रो बभूव धरणीश्वरः ॥८३॥
 विनीतः स सदामंस्त गुरुन् वृद्धान् मनीषिणः ।
 मित्राग्रजन्माभिजनान् सामन्तान् सचिवानपि ॥८४॥
 समपूरयदत्यर्थमर्थिनां यदभीक्षितम् ।
 पितृनप्रीणयत् आद्वैः क्रतुभिस्त्रिदशानपि ॥८५॥

अयोध्यामगमद्वीमान् स्वसैन्यैः परिवेष्टितः ।
 ऋषिभिर्योगिभिः सार्द्धं यज्ञे दशरथस्य सः ॥८६॥
 राज्ञा दशरथेनायं पुरुसेनः प्रपूजितः ।
 दृष्ट्वा बहूनि तीर्थानि प्रत्यायातः स्वकं पुरम् ॥८७॥
 बहुसुकृत-विपाकैरिन्दुवंशेऽवतीर्य
 धन-जन-शुभ-राज्यैः प्रवृत्त्य-सम्पत्सु खानि ।
 अनुदिनमनुभूय श्रीधर-ध्यानयोगात् ।
 नरपतिपुरुसेनो मर्त्तत्रलोकं सुमोच ॥८८॥

इति श्रीराजरत्नाकरे धर्म-धृत-दुर्मद-प्रचेतःपराचि-परावसु-पारिषदारिजित्-
 सृजित्-पुङ्गवोविवर्ण-पुरुसेनानां चरित-वर्णनं नाम

नवमः सर्गः ।

दशमः सर्गः ।

अथ राजन् प्रवक्ष्यामि पुरुसेनात्मजन्मनः ।
 मेघवर्णस्य वृत्तान्तं श्रोतृणां विस्मयावहम् ॥१॥
 या प्रोक्ता राजधानी ते विवेगाख्या पुरातनी ।
 असिञ्चत तलं यस्याः कपिला सुरनिम्नगा ॥२॥
 यत्र सन्नप्रासिनः शान्ताः सत्यव्रत-परायणाः ।
 द्विजातयश्च यत्रासन् धर्म-कर्म-परायणाः ॥३॥
 अन्ये च मानवा यत्र स्वधर्मेऽध्वनुरागिणः ।
 पतिभक्तिपरानार्यः पतिप्राणास्तथा नृप ॥४॥
 सर्व्वदातिथयो यत्र दिव्य-श्रय्यासनादिभिः ।
 सेव्यन्ते च यथाकालं स्वादुभोज्यैर्यथेक्षितैः ॥५॥
 सरः प्रसन्नसलिलं सरोजादिमुशोभितम् ।
 सुरम्यारामसंघश्च शुशुभे शुभदर्शनः ॥६॥
 सरःसु कलहंसाद्याः कोकिलाद्याश्च कानने ।
 यत्र कुञ्जेषु मधुपाः कुर्वन्ति मधुरध्वनिम् ॥७॥

योगिनो योगनिरता ब्राह्मणा वेदपाठिनः ।
 यत्र षट्कर्मकुशला यतात्मानो जितेन्द्रियाः ॥८॥
 यत्नैकदेशे वितत-जलदुर्गदुरासदा ।
 गिरिष्टङ्गनिभोत्तुङ्ग-सौधराजिविराजिता ॥९॥
 विबुधैः कविभिः सौम्यैः सिद्धैर्विद्याधरैर्वृता ।
 आखण्डलपुरीतुल्या राजवाटी विराजते ॥१०॥
 गोपुरस्य पुरोभागे विशालाट्टालिकोपरि ।
 सन्ध्यामुहूर्त्तविहङ्गैश्च रौति दुन्दुभिरन्वहम् ॥११॥
 समन्तान्नृपदुर्गस्य भूरिशस्त्रास्त्रशोभिनः ।
 गर्जन्ति गजवृन्दानि वाजिवर्गाश्च भूरिशः ॥१२॥
 राजन्या वज्रशो यत्र धर्मज्ञा नीतिकोविदाः ।
 शस्त्रास्त्रकुशलाः शूराःसर्वे युद्धविशारदाः ॥१३॥
 तेषां केचिदिषु-प्रास-कृपाण-यष्टि-पाणयः ।
 राजद्वाराणि रक्षन्ति प्रभूतबलविक्रमाः ॥१४॥
 वाजि-वारण-शिखायां व्यूहानां रचनासु च ।
 सैन्यपत्येऽथ सारथ्ये मन्त्रणे दूतकर्मणि ॥१५॥
 शत्रूणां भेदने सन्धौ विग्रहे निग्रहेऽपि च ।
 व्यवहारे च कोषाणां भर्तुंश्च परिरक्षणे ॥१६॥
 रक्षणे चापि शस्त्राणां धर्माधिकरणावने ।
 पुस्तकालयरक्षायां नियुक्ताः सन्ति केचन ॥१७॥

ते चान्तर्वेशिका ये तु वृद्धा धीराश्च बाहुजाः ।
 राजावरोधान् रक्षन्ति विशुद्धचरिता इह ॥१८॥
 सत्यानृतेन वर्तन्ते वैश्याश्च वसुशालिनः ।
 केचिद्वृद्धिग्रहेऽतिष्ठन् केचिच्च कृषिकर्माणि ॥१९॥
 आयुर्वेदविदो वैद्या शान्ता मधुरभाषिणः ।
 आरोग्यशालासु रताश्चिकित्सन्ति च रोगिणः ॥२०॥
 शुश्रूषन्ते विजान् शूद्रा न्यायोपाज्जितसम्पदः ।
 स्वस्वजातुप्रक्तकर्माणि यत्र कुर्वन्ति चेतरे ॥२१॥
 शकुन्तश्वापदानाञ्च पोषणे क्रीडने तथा ।
 मार्जने चास्त्रशस्त्राणामन्यत्वाप्यर्थगृध्रवः ॥२२॥
 रक्ताक्षरौत्ययस्कारास्तक्षकाश्चर्मकारकाः ।
 बहवः कारवोऽप्यन्ये वर्तन्ते यत्र नोद्यति ॥२३॥
 नृत्यैर्गीतैस्तथा वाद्यैर्लयतानयुतैः सदा ।
 समज्या शोभते यत्र सुधर्मेव सुरालये ॥२४॥
 शुद्धान्तस्था अमात्याश्च भृत्या नगरवासिनः ।
 वीतरोगभयक्लेशाः ससुखं निवसन्ति च ॥२५॥
 देवालयेषु बहुषु देवताप्रतिमूर्त्तयः ।
 पूजिता नियतं यत्र कुर्वन्ति राज्यमङ्गलम् ॥२६॥
 तत्राभूदभूपतिः श्रीमान् पुरुषेनसुतो महान् ।
 मेघवर्णो नाम सुधीः प्रजारञ्जनतत्परः ॥२७॥

और्ध्वदेहिककार्य्याणि समाप्य विधिवत् पितुः ।
 अद्यतोद्वाह एवायमारुरोह नृपासनम् ॥२८॥
 एतस्मिन् समये नाम्ना वीरवाहुर्महाबलः ।
 चेदिदेशे समभवद्भूपतिर्भूरिशासनः ॥२९॥
 तस्य कन्या समञ्जनि काले कल्याणकारिणी ।
 नाम्ना सुलक्षणेत्यासीत् सर्व्वलक्षण-भूषिता ॥३०॥
 दिने दिने वर्द्धमाना दीर्घकुञ्चितमूर्द्धजा ।
 प्रसन्नवदनाभोजा लक्ष्मीरिव सुलक्षणा ॥३१॥
 ततः कतिसमान्ते तां रूपलावण्यशालिनीम् ।
 तनुमध्यामुन्नतस्फिङ्गितम्बांस-पयोधराम् ॥३२॥
 वलित्रयलसन्मध्यां प्रव्यक्तनवयौवनाम् ।
 समीक्ष्य वसुधाधीशश्चिन्तयामास धर्म्मवित् ॥३३॥
 कस्मै प्रदेया कन्येयं मम सर्व्वगुणाश्रया ।
 अनुहूषो वरः कुल कोवास्ते पृथिवीतले ॥३४॥
 एवं चिन्तयतस्तस्य चेदीशस्य महीपतेः ।
 पुरतोऽन्याययौ विन्ध्याद् यावालिर्मुनिसत्तमः ॥३५॥
 शुद्धस्फटिकसङ्काश-जटा-श्मश्रु-विराजितः ।
 तप्त-काञ्चन-वर्णाभो वैश्वानरइवापरः ॥३६॥
 अर्च्यो दिवौकसाञ्चापि त्रिकालज्ञो महातपाः ।
 वेदोपनिषदां वेत्ता धृतिमान् नयकोविदः ॥३७॥

शान्तः सर्वगुणोपेतः सर्वभूतहिते रतः ।
 सोऽभिगन्थ जयाश्रीभीराजानमग्न्यनन्दयत् ॥३८॥
 राजापि सहसोत्थाय तच्छिषिं शंसितव्रतम् ।
 पादार्घ्येण यथान्यायं पूजयामास भक्तितः ॥३९॥
 कुशासनसमासीनं दिक्कालज्ञं तपोधनम् ।
 पप्रच्छ च स धर्मात्मा विनयावनतस्ततः ॥४०॥

राजीवाच ।

अद्य मे सफलं जन्म चाद्य मे सफलाः क्रियाः ।
 अद्य मे पितरस्तृप्ता अद्य मे पावितं कुलम् ॥४१॥
 धन्योऽस्मि कृतकृत्योऽस्मि जीवितं सफलं मम ।
 त्वत्पादस्पृष्टरजसा नगरौ मे विकल्मषा ॥४२॥
 महद्विचलनं नृणां गृहिणां दीनचेतसाम् ।
 निःश्रेयसाय भगवन् कल्पते नान्यथा क्वचित् ॥४३॥
 एवं राज्ञो वचः श्रुत्वा यावालिर्मुनिपुङ्गवः ।
 प्राह प्रसन्नवदनो चेदिद्देशाधिपं नृपम् ॥४४॥
 अहं यदृच्छ्या विन्ध्य-पर्वतात्तापसाश्रमात् ।
 भवदाशंसनार्थाय राजधानीमुपागतः ॥४५॥
 किन्तु राजन् मयाकार-वैलक्षण्याद्विलक्षणः ।
 तिष्ठन्नपि सुखावासे दुर्मना इव दृश्यसे ॥४६॥

दौर्मनस्यं तवैवेदुङ्गम सन्ताप-कारणम् ।
प्रकाशय ततस्तावदकुतोभयमत्र तत् ॥४७॥

राजोवाच ।

मुने तव प्रसादेन कष्टं किञ्चिन्मया क्वचित् ।
नानुभूतमिदानीन्तु चिन्ता मे समजायत ॥४८॥
अयतां भगवंस्तावत् कस्या मे प्राप्तयौवना ।
अनुरूपं वरं कुत्र न प्राप्नोमीति दुःखितः ॥४९॥

अचिरवाच ।

का चिन्ता तव राजेन्द्र चेमकारे मयि स्थिते ।
अचिरं योजयिष्यामि त्वदिष्टं वरमुत्तमम् ॥५०॥
विवेगमगरे रम्ये पुरुसेन-नृपात्मजः ।
मेघवर्णाख्यनृपतिरास्ते द्रुह्यु कुलोद्भवः ॥५१॥
शान्तो दान्तो वदान्यश्च क्षमाशीलः परन्तपः ।
दृतिमान् परमोदारो दयालुर्विजितेन्द्रियः ॥५२॥
सर्व-शास्त्रार्थ-तत्त्वज्ञः सर्वेषां प्रीतिभाजनम् ।
राजधर्माविराधेन प्रजापालन-तत्परः ॥५३॥
गुरु-देव-द्विजातीनामतिथीनाञ्च सेवकः ।
प्रीत्या प्रीणयिता आद्वैः काले पितृगणस्य च ॥५४॥
अनाथ-भूक-बधिर-कुञ्ज-वामन-कुष्ठिनाम् ।
पङ्गुनामन्व-खञ्जानां दरिद्राणां तथैव च ॥५५॥

रक्षिता साधुवृत्तानामवीराणाञ्च योषिताम् ।
 तथा पुत्र-कलदादि-हीनानां जरतामपि ॥५६॥
 आजानुलम्बित-भुजो गूढजत्रुररिन्दमः ।
 विस्तीर्ण-भू-ललाटश्च अवणायत-लोचनः ॥५७॥
 कम्बुग्रीवो ह्रस्वजङ्घः प्रशस्तपादपाणिकः ।
 विशालवक्षा विम्बौष्ठः पूर्णचन्द्रनिभाननः ॥५८॥
 गाम्भीर्यादिगुणैर्युक्तः सत्यनिष्ठः सतां मतः ।
 स्थिरप्रतिज्ञो विक्रान्तः संग्रामेष्वपराङ्मुखः ॥५९॥
 अपि दानव-गन्धर्व-देवता-यक्ष-रक्षसाम् ।
 द्विषद्भाव-प्रपन्नानां समरेषु सुदुःसहः ॥६०॥
 धन्वी शस्त्रभूतामग्रः क्षिप्रहस्तो दुरासदः ।
 दृढघाती रणोत्साही दूरपाती महाबलः ॥६१॥
 एतैरन्यैश्च बहुभिर्गुणैर्युक्तो महारथः ।
 स योग्यस्तव कन्यायास्त्रिवेगाधिपतिः पतिः ॥६२॥
 चिन्तामुत्सृज राजेन्द्र सदोत्साहपरो भव ।
 स्वयम्बरविधानेन तस्मै कन्यां समर्पय ॥६३॥
 एतद्वचनमाकर्ण्य मुनिवक्त्राम्बुजोत्थितम् ।
 राजा प्रोवाच कृपया घटयैतत् तपोधन ॥६४॥
 श्रुत्वैतत् सहसोत्थाय यावालिर्मुनिपुङ्गवः ।
 स्तुतः प्राञ्चलिना राज्ञा त्रिवेग-नगरीं ययौ ॥६५॥

तत्र गत्वा जयाशोभीराजानं समवर्द्धयत् ।
 तमागतमृषिं दृष्ट्वा मेघवर्णो महायशः ॥६६॥
 तदर्हमासनं तस्मै भक्ति-श्रद्धा-समन्वितः ।
 पादार्घ्यं मधुपर्कञ्च प्रादात् प्रीतमना नृपः ॥६७॥
 तं प्रणम्य च साष्टाङ्गं विनयावनतः स्थितः ।
 मुनेरनुज्ञयाथासौ स्वासनं समपद्यत ॥६८॥
 पुरुसेनसुतेनैवं पूजितो मुनिसत्तमः ।
 धर्म्मार्थं हितं श्रुतिसुखं समुवाच शुभं वचः ॥६९॥

कृषिरुवाच ।

कश्चिदनामयं राजन् धन-धान्य-समृद्धिमत् ।
 राज्यं प्रजाश्च पशवो वर्द्धन्तेऽनुदिनं तव ॥७०॥
 ब्रह्मवंशावतंसोऽसि पुरुसेनसुतो भवन् ।
 अतो वयं सर्वथा वः कल्याणं कामयामहे ॥७१॥
 राजन् सर्वगुणोपेत तवैव हितकाङ्क्षया ।
 आगतोहं चेदिदेशात् साम्प्रतं शृणु मद्बचः ॥७२॥
 चेदिराज्येश्वरो धीरो वीरबाहुर्महामतिः ।
 तस्यास्ति दुहिता धीरा सर्वलक्षणसंयुता ॥७३॥
 नाम्ना सुलक्षणा सुभूर्द्धीतीया श्रीरिव श्रिया ।
 भविष्यत्यचिरेणैव सा तु कन्या स्वयम्बरा ॥७४॥

यादृशी राजकन्या सा तादृशस्त्व' नृपात्मजः ।
 गुण रूप-सुशीलैस्तु योग्यस्तस्या वरो भवान् ॥८५॥
 राजन् मैत्री विवाहश्च तुल्ययोश्चैत् सुशीभते ।
 अतश्चेदिं समागत्य तां गृहाण सुलक्ष्णाम् ॥८६॥
 राजानो बहवस्तत्र महाबल-पराक्रमाः ।
 इन्द्रादयोपि तत्रैव गमिष्यन्ति न संशयः ॥८७॥
 मुनिवाक्यं समाकर्ण्य मेघवर्णी नृपस्तदा ।
 प्राहेर्द वचनं स्मिता मुने यास्यामि तद्गृहम् ॥८८॥
 एतद्वचनमाकर्ण्य हृष्टचित्तस्ततो मुनिः ।
 ध्यायन् हरि-पद-इन्दमगमत् त्रिदशालयम् ॥८९॥
 अथ भूपो वीरबाहुः स्मृत्वा मुनिवचोऽचिरम् ।
 स्वयम्बरसभां कर्त्तुमादिशन्नन्त्रिणं निजम् ॥९०॥
 शृणु मन्त्रिन् महाबुद्धे मद्वाक्यं सावधानतः ।
 स्वयम्बरे विधेयं यद्भवता तद्विधीयताम् ॥९१॥
 सुलक्षणा मे कन्येयं प्रवःपरैऽहनि मङ्गले ।
 यथोपयुक्तसमये वरिष्यति वर' स्वयम् ॥९२॥
 निमन्त्रयतु वेदज्ञान् मुनीन् विप्रानशेषतः ।
 आसमुद्रान्नृपान् सर्वानन्यांसु विधिवद्भवान् ॥९३॥
 निशम्य नृपतैर्वाक्यं मन्त्री बुद्धिमतांवरः ।
 विनयावनतो हृष्ट उवाच नृपति' नृदु ॥९४॥

सन्तुष्टावाच ।

राजन् सम्पादयिष्यामि यदादिष्टं त्वया प्रभो ।
 किञ्चिन्न चिन्तयतामत्र भवदाज्ञानुगोच्छ्रहम् ॥८५॥
 एनस्मिन्नेव समये नारदः कलहप्रियः ।
 सर्वं ज्ञात्वा वीरबाहोः सदनं समुपागतः ॥८६॥
 गृहागतं मुनिं वीक्ष्य हर्षयुक्तो महामतिः ।
 पादार्घ्यैः पूजयित्वा स वीरबाहुस्तदा मुनिम् ॥८७॥
 विनयावनतः सन्धक् क्षताञ्जलिपुटो नृपः ।
 कन्या-स्वयम्बर-कथां श्रावयामास नारदम् ॥८८॥
 तेनार्चितो मुनिवरः श्रुत्वा सर्व्वमशेषतः ।
 उवाच तं नृपवरं हर्षयन् हर्षसंयुतः ॥८९॥

नारद उवाच ।

राजंस्तवाभिलषितं पूर्णतां यास्यति ध्रुवम् ।
 सत्कर्मणां हि कार्य्येषु सर्व्वे यान्ति सहायताम् ॥९०॥
 कुलोचितं कुलमण्ये कुरु कार्य्यं प्रयत्नतः ।
 लौकिकं दैविकञ्चापि भवान्याः पूजनादिकम् ॥९१॥
 अद्य गच्छामि राजेन्द्र प्रीतोऽहं तव दर्शनात् ।
 पुनरेष्यामि कन्यायाः स्वयम्बरणवासरे ॥९२॥
 एवमुक्त्वा वीरबाहुं ब्रह्मपुत्रो महामुनिः ।
 देवेन्द्र-भवनं गच्छन् पथि विप्रानुवाच ह ॥९३॥

द्विजाः कार्यान्तरं त्यक्त्वा यूयं गच्छत सत्वरम् ।
 वीरवाहोर्नरपतेः स्वयम्बरसभामितः ॥८४॥
 तस्य भूमिपतेः कन्या सुरूपा शुभलक्षणा ।
 भविष्यति परश्वो वै यथाकालं स्वयम्बरा ॥८५॥
 भवन्तस्तत्र गत्वा हि भुक्त्वा भोज्यं चतुर्विधम् ।
 प्राप्तुमन्ति वज्रवित्तानि यतध्वं गमने ततः ॥८६॥
 मुनेस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रलुब्धा हृष्टमानसाः ।
 वयमद्यैव गच्छाम इत्येषुः केचन द्विजाः ॥८७॥
 निमन्त्रणं विना कक्षाद्वमिष्यामो नृपालयम् ।
 एवमन्ये प्रोक्तवन्तस्तत् श्रुत्वा मुनिरब्रवीत् ॥८८॥
 निमन्त्रणमपेक्षन्ते मानवन्तो मनस्विनः ।
 भिक्षोपजीविनो विप्रा नापेक्षन्ते निमन्त्रणम् ॥८९॥
 तथापि यदि युष्माभिर्निमन्त्रणं मपेक्ष्यते ।
 मया निमन्त्रिता यूयं गच्छत चौण्डपालयम् ॥९०॥
 इत्याकर्ण्य मुनेर्वाक्यं सर्व्वे ते हृष्टमानसाः ।
 तस्मिन् गन्तुं मनश्चक्रू राजवेष्टानि सम्मताः ॥९१॥
 विप्रानुक्त्वा मुनिवरो देवेन्द्रभवनं गतः ।
 दृष्ट्वा वाच मुनिं स्वाराट् कुत आगमनं मुने ॥९२॥
 वचनं देवराजस्य श्रुत्वा ब्रह्मसुतो मुनिः ।
 प्रोवाच तं देवपतिं कलह-प्रियनारदः ॥९३॥

नारद उवाच ।

हे देवराज परमां कथयामि वार्त्तां दृष्ट्वा मयातुल्यगुणातिविचित्ररूपा ।
 श्रीवीरवाज्जटपतेस्तनयातिसौम्या रम्या रमेव परमामरवाच्छनीया ॥१०४॥
 सा चेदिराजदुहिता रमणीकुलश्री रम्यं वरिष्यति पतिं स्वयमेव सुभूः ।
 श्रीमन्निमन्त्रणकृते समुपागतोहं तत्रेत्य वासव लभस्व नितम्बिनीताम् ॥१०५॥
 इत्यन्निशम्य निखिलं मुनिपुङ्गवेन प्रोक्तं क्षितीश्वरसुताकुलशीलरूपम् ।
 गन्तुन्धरातलमितः परमप्रमोदात्स्वर्गाधिपोपि चपलः स्वयमुद्युयोज ॥१०६॥

अथ मन्त्री वीरवाहोः सुकार्यार्थो महामतिः ।

दूतान् प्रस्थापयामास नानाजनपदेषु च ॥१०७॥

निमन्त्रणकृते राज्ञामन्येषाञ्च यथाविधि ।

पवं गृहीत्वा हे दूताः प्रतिदेशं व्रजन्वलम् ॥१०८॥

शालं विदर्भं त्रिपुरं त्रिवेगं हस्तिनापुरम् ।

नन्दिग्रामं नन्दपुरमयोध्यामम्बिकापुरम् ॥१०९॥

सुराष्ट्रं कोशलं काञ्चीं काशीं काम्पिलग्रमेव च ।

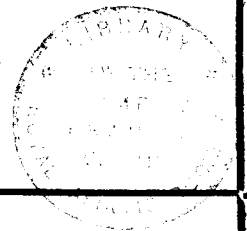
विदेहमङ्गकं वङ्गं कलिङ्गञ्चोत्कलं तथा ॥११०॥

एतानन्यांश्च विषयान् गत्वा युष्माभिरादरात् ।

देया पत्नी भूपतिभ्यो भूदेवेभ्योपि यत्नतः ॥१११॥

इत्यादिभ्य विष्टज्यैतान् स्वयम्बर-सभामथ ।

निर्ममौ सचिवो यत्नाद्रथ्यां देवसभामिव ॥११२॥

नानाद्रव्याणि सञ्चित्य भोग्यानि विविधानि च ।

विचित्रोत्तुङ्गनिलयान् कारयामास भूरिशः ॥११३॥

मञ्चान् वज्रविधान् रथान् वादितनिलयान् बहून् ।

तथा नर्तनशालाश्च पाकशालाः सहस्रशः ॥११४॥

आज्ञाप्तास्तु ततो दूतास्तत्तद्देशनिवासिषु ।

गत्वा पत्रीं ददुः प्रीत्या मुनिराजद्विजेषु च ॥११५॥

नानादेश-निवासिनो नृपतयः संप्राप्य तां पत्रिकां

तां शुद्धां चरितैः सुलक्षण-युतां नानागुणालङ्कृताम् ।

सर्वस्वान्त-विमोहिनीं नृपसुतां संलब्धुकामा मुदा

दीप्ता हार-किरीट-कुण्डलयुता चेदिं ययुर्लोनुपाः ॥११६॥

देवेन्द्रोऽमर-वृन्द-वन्दित इतो नागेन्द्रमैरावत

मारुह्य प्रययौ नृपेन्द्रभवनं कृत्वा वपुर्भूषितम् ।

चन्द्रश्चाकरः सहस्रकिरणो दिव्याम्बरः सुन्दरो

यानैस्तौ त्रिदिवाङ्गतौ सुरवरौ चेदीश्वरस्थालयम् ॥११७॥

धनपतिरपि तवाहूत इन्द्रेण ताव-

न्मरकत शतयुक्तं यानमारुह्य रथं ।

जलपति-रपि यातः कानकं यानकं स्व

सुर-निकर-समेतो भूषणैर्भूषिताङ्गः ॥११८॥

विवाधरगणाः सर्वे देवराज निमन्त्रिताः ।

ययुश्च दितिजास्तत्र समयोचितभूषणाः ॥११९॥

देवेन्द्रस्य सुरैः प्रयाणसमयेष्वुत्पात आसीन्महाम्
 श्येनोलूक-गणाश्च गृध्रनिवहा यानोपरि प्रापतन् ।
 चक्रन्दुर्बहुशः शिवा जलधरो रक्तान्यवर्षतदा
 दृष्ट्वा तान्प्रशिवानि तत्र बज्जशः क्षुब्धा बभूवुः सुराः ॥१२०॥
 श्रीयुतो मेघवर्णस्तु पत्नीं प्राप्य प्रमोदवान् ।

स्मृत्वा तदा मुनेर्वाक्यं गमनायोपचक्रमे ॥१२१॥
 पश्यन् माङ्गलिकं प्रयाणसमये दन्ताबलं वाजिनं
 धेनुं वत्सयुतां मृगांश्च सधवा दक्षेऽनलं ब्राह्मणम् ।
 तोयैः पूर्णघटं हिरण्यरजतं वामे शवं जम्बुकं
 संहृष्टः प्रययौ स्वयम्बरसभां भूपालचूडामणिः ॥१२२॥

अन्ये भूषणभूषितान् करिवरानारुह्य भूपाङ्गजाः
 पादातैर्बहुलैर्विचित्रवसनैः क्षत्रैश्च वीरैर्युताः ।
 नेत्र-प्रोतिकरैस्तुरङ्गनिचयैः श्वेतैरसंख्यैरथ
 जम्बुः सायुधपात्रमित्रमिलिताश्चेदीश्वरस्थालयम् ॥१२३॥
 नानादेशनिवासिनः कतिजनास्तद्द्रष्टुकामास्तथा
 नानाभूषणभूषिता बज्जविधा भूपालगेहं गताः ।
 विप्रा वेदविदो विहीनविभवा वित्ताश्रया प्रागमन्
 विद्वांसो मुनयः कमण्डलुकराः कालत्रयज्ञाश्च ये ॥१२४॥

श्रुत्वा स्वयम्बरकथां नृपकन्यकायाः
 कुजान्धमूकबधिरा जङ्गलखञ्जदीनाः ।

अन्येषुपायरहिता नृप राजधान्यां
 वित्ताशया प्रविविधः क्रमशः प्रमोदात् ॥१२५॥
 क्षणकनिवहा ये च्छिन्नवस्त्राः क्षुधात्ताः
 स्वतनयरमणीभिर्दुःखसिन्धौ निमग्नाः ।
 अशन-वसन-वित्त-प्राप्तये राजगेहं
 स्वजनगणसमेता हृष्टचित्ता ययुस्ते ॥१२६॥
 गायका वादकाश्चैव नर्तका बहवस्तथा ।
 प्रययुर्निलयं तस्य भूपालस्य महात्मनः ॥१२७॥
 दृष्ट्वा तन्निलयागतान् नृपवरो भूपान् वरान् निर्जिरान् ।
 देवेन्द्रप्रमुखांस्तथा दितिसुतान् शस्त्रादिभिः संयुतान् ।
 वक्त्रं रात्रिपतिं यमं दिनपतिं वित्तेश्वरं केश्वरं
 नत्वा तानमरान् कृताञ्जलिपटो भूपाल इत्यब्रवीत् ॥१२८॥
 अद्याभूत् सफलं मदीयजननं कृत्यञ्च मे सार्धकं
 गीर्वाणा यद्भून्मदीयभवने श्रीमत्पदाजोदयः ।
 कृत्वा जन्मशतं सदक्षिणमखं न प्राप्यते यन्नरै-
 स्तत्यादाजरजो विना अममहं संलब्धवानत्र हि ॥१२९॥
 इत्थं स राजा विबुधान् प्रतोष्य निवेशयामास निकेतने तान् ।
 विद्वान् समागत्य ततः स भूपः प्रणम्य तान् वाक्त्वमिदं बभाषे ॥१३०॥
 येषां गृहे स्थाचरणार्पणं वस्ते तत्पदस्पर्शनतः पवित्राः ।
 अतो हि युष्मच्चरणार्पणेन पूतोऽभवं पूतमिदं गृहञ्च ॥१३१॥

निवेश्य तांस्तत्र गृहेषु विप्रान् जगाम यत्र क्षितिपाः समस्ताः ।
 वयोधिकांस्तान् नृपतिः प्रणम्य सम्भाषयामास नृपान् कनिष्ठान् ॥१३२॥
 ततश्च राजा विनयावनम्रो निवेशयामास नृपासने तान् ।
 देवान् समभ्यर्च्य यथोपचारैर्भक्त्या द्विजान् पूजितवांश्च तत्र ॥१३३॥
 अयागतान् सर्वजनान् महीपतिरभोजयत् स्वाभिमतं चतुर्विधम् ।
 ते मोदमाना हि तदा तदालये तस्युः सुरेशादिसुरासुरा नराः ॥१३४॥
 अथ प्रहृष्टेन हृदा धराधिपः समागतो यत्र सुलक्षणा सुता ।
 खयम्बराहर्षभरणेन भूषिता भवेति तामाह नमस्कृत्यानताम् ॥१३५॥

आहूता वहवो द्विजा नृपतयो विख्यातसंज्ञाश्च ये
 ते सर्वे शुभगे मदीयभवने प्राणाधिकेऽन्नागताः ।
 आशु त्वं कुरु मङ्गलं कुलगतं पूर्वाहकृत्य मुदा
 पौरैः सत्कुलधर्मविद्विरनघे युक्ता पुरन्ध्रीजनैः ॥१३६॥
 इत्युक्त्वा नृपनन्दिनो नृपवरोऽथाहूय पौरस्त्रिय-
 स्ता माङ्गल्यविधायिकर्मकरणे चादिष्टवान् सादरम् ।
 दुग्धा-काञ्चन-गन्ध-तैल-रजतैर्गोरोचना-शर्षपै-
 र्माङ्गल्यं विदधुर्यथाविधि धराधीशात्मजायास्ततः ॥१३७॥
 व्युष्टायां रजनौ रवावनुदिते कल्याणकटन्नारदः
 ज्ञात्वा जह्नुः सुताशुभात्मसि कृतप्रातः क्रियस्तन्मृदा ।
 कृत्वा स्वीयकलेवरं सुललितं श्रीकृष्णानामाङ्कितं
 ध्यायन् कृष्णपदारविन्दयुगलं प्रागान्नृपस्यालयम् ॥१३८॥

दृष्ट्वा तं मुनिमागतं नृपवरो भक्त्या प्रणम्यनतः
 प्राहेदं वचनं मुनीश्वरवर त्वत्पाद-पद्मार्पणात् ।
 सम्यन्नं सकलं ममाद्य सकलं जन्मक्रियादि प्रभो
 मन्ये मे बहुपुण्यजं फलमिदं साक्षात्कृतो यद्भवान् ॥१३६॥

अथ नरपतिकन्या स्नानपूता पवित्रं
 रुचिर कनकगौरं पट्टवस्त्रं दधाना ।
 उपकरणसमूहैः सेवितुं कृष्णकाली-
 भगमदुषसि चण्डीमण्डपं सा सुकेशी ॥१४०॥
 निजकृतकुसुमश्रक् पत्रपुष्पोपहारै-
 र्मृगमदयुतगन्धालेप-नैवेद्यजातैः ।
 निखिलदुरितहन्त्रीं चण्डिकां पूजयित्वा
 हृदयगतवराग्र्यै तुष्टुवे तां शरण्याम् ॥१४१॥

आकाराधिकपूतनामरणकृन्मूर्तिर्जगन्मोहिनी
 निर्व्वीजा निजलीलया च जगृहे बीजं तदेकं परम् ।
 सेव्या या सततं सुधीभिरमला यस्यावतारा दश
 कृष्णानन्दसुतस्य मूर्तिरथवा स्वेष्टं वरं यच्छतु ॥१४२॥

आकारेति । कृष्णा भगवती श्यामा अथवा नन्दसुतस्य कृष्णस्य मूर्तिः कृष्णा इत्यर्थः
 स्वेष्टं निजाभिलषितं वरं यच्छतु ददातु । कीदृशी तदेवाह आकारेति । आकारेण
 आकाराक्षरेण अधिकं पूतं पवित्रं नाम यस्याः सा चासौ रणकृत् युद्धकारिणी च मूर्ति-
 र्देही यस्याः सा (श्यामः श्यामा एकमेव वस्तु किन्तु श्यामाया आकारमात्रमधिकमिति-
 भावः ।) इतरत्र यस्या जगन्मोहिनीमूर्तिर्गोपालमूर्तिः आकारेण शरीरेण अधिका

आनन्द-व्रजधाम-भक्तजनहृत्पद्मालयोक्तासिनी
 नित्यानन्दहृदाश्रया नवघनश्यामा जगन्मोहिनी ।
 सारा काननमालिनी पदलसद्गङ्गाधरोद्धारिणी
 कृष्णा नन्दसुतस्य मूर्तिरथवा खेष्टं वरं यच्छतु ॥१४३॥

वृद्धतौ या पूतना तस्या मरणकृत् विनाशिका । तथा निर्नास्ति वीजं कारणं यस्याः सा भगवन्मूर्तिर्नित्यत्वात् । उभयत्र समानमेतत् । तथापि निजलीलया परं उत्कृष्टं एकं तद्वीजं उत्पत्तिस्थानं जगृहे गृहीतवती । उभयोर्यशोदागर्भसम्भूतत्वात् । तथाच मार्कण्डेयपुराणान्तर्गत सप्तशती स्तोत्रं (नन्द-गोप-गृहे जाता यशोदा-गर्भ-सम्भवा । ततस्तौ नाशयिष्यामि विन्ध्याचल निवासिनीति कालिकाया यशोदा-गर्भसम्भूतल-विषयकप्रमाणं भगवतस्तु लोकप्रसिद्धमेव तत् । अथवा तत् एकं एकाकारं परं श्रेष्ठं वीजं मूलमन्त्रं जगृहे (श्यामाया वीजं कृष्णस्यच वीजं रलयोरभेदादिकमेव ।) तथा अमला निर्मला । एवं या सततं सुधीभिः पण्डितैः सेव्या पूज्या उभयत्र समानं । तथा यस्यावतारा अवतारा दशदशसंख्यकाः भीमकूर्मादिभेदेन भगवतः कालीतारादि भेदेन च भगवत्या दशावतारत्वं लोकप्रसिद्धमेव ॥१४२॥

आनन्देति । कृष्णा श्यामा अथवा नन्दसुतस्य मूर्तिर्भगवान् खेष्टं वरं यच्छतु समर्पयतु । कीदृशी तदेवाह आनन्देति । आनन्द-व्रजस्य आनन्द-समूहस्य धाम आस्यदं यत् भक्तजनस्य हृत् हृदयं तदेव पद्मालयः सरोवरं तत्र उक्तासिनी विहारिणी । इतरत्र आनन्दं नन्दमारभ्य ये व्रजधाम भक्तजनास्तेषां हृत्पद्मानेगवालयास्तत्र उक्तासिनी विहारिणी । नन्दादि गोप-हृदय-विहारिणीत्यर्थः अथवा आनन्दं आनन्दमयं यद्व्रजधाम श्रीवृन्दावनं तत्र भक्तजनानां हृत्पद्मानेगवालयास्तत्र उक्तासिनी विहारिणी । अपिच नित्यानन्दस्य सदानन्दस्य महादेवस्येतियावत् हृद् हृदय-माश्रयो यस्याः सा श्वरूप-महादेव-हृदयोपरि संस्थितेत्यर्थः । इतरत्र नित्या सदातनी तथा नन्दस्य तदाख्य गोपस्य हृदाश्रया हृदय-विलासिनीत्यर्थः । अपि च नवघनश्यामा नूतनजलधररुचिरित्यर्थः । अपि च जगन्मोहिनी एवं सारा श्रेष्ठा अलोकसामान्य-

एवं स्तुत्वा नरपतिसुता कृष्णकालीमभेदात्
भक्त्या जप्त्वा ह्यतिनतिरगादालिभिः सार्द्धमेव ।
आगत्यान्तःपुरमथ सभामण्डपे गन्तुकामा

सुक्तारत्नप्रभृतिभिरलं सत्कृता सा बभूव ॥१४४॥

ततोऽतिहृष्टः सुरवृन्द-वन्दितः प्रागात् सुरेन्द्रोऽमरवृन्द-सङ्गतः ।
स्वयम्बरस्थानमतीव शोभनं द्विजा नृपाश्च स्वजनैः समं ययुः ॥१४५॥
अन्येऽपि जग्मुस्त्वतिहृष्टचेतसः सन्द्रष्टुकामा नृपवालिकां शुभां ।
शौराणिका मागध-वन्दिनस्तथा वादित्रदक्षाश्च सुगीतपण्डिताः ॥१४६॥

शुद्धान्तात् शुभवासरेऽथ सुतिथौ लग्ने शुभे सुक्षणे
नेत्रप्रीतिवहां स्वयम्बरसभामिन्द्रादिभिः शोभिताम् ।
भृत्या नीत-पतिम्बरोचित-लसन्मालामिमां निन्यरे
तां साक्षात् शिविकान्तर-स्थिर-लसद्भिदुर्लभां कन्यकाम् ॥१४७॥
आयातां समितिं समोक्ष्य सहसा तां राजकन्यां शुभां
राजन्यप्रमुखा धरामरगणा देवेन्द्रवर्गास्तथा ।

त्वादितिभावः । उभयत्र समानमेतद्विशेषणत्रयं । अपि च काननमाला वनमाला
विद्यते यस्याः सा अस्त्यर्थे इन् अपरत्र कुतसितानि आननानि इति काननानि शव-
वक्त्राणि तेषां माला विद्यते यस्याः सा मुण्डमाला विभूषितेत्यर्थः । अपि च पदे-
लसन्तं पदतलास्थितं गङ्गाधरं शिवं उद्धरति या सा । इतरत्र पदे लसन्ती खेलन्ती
गङ्गा यस्याः गङ्गाजलस्य मुरारि-चरणच्युतत्वादिति भावः । एवं धरस्य पर्वतस्य
उद्धारिणी गोवर्दनोद्धारिणीत्यर्थः ॥१४३॥

साञ्चर्या वचनैर्विहीनवदना सम्प्रोहितास्तत्क्षणं
 ते तस्मां युगपन्विमेषरहितां मेवाबलिं न्यक्षिपन् ॥१४८॥
 दृष्ट्वा सुरर्षिरखिलान् कलहप्रियः स स्मित्वा सुरासुरनरानपि सुग्धचित्तान् ।
 प्रोवाच यं नृपसुता वृणुयात्स एव धन्योऽमरासुरनरेषु च पुण्यकीर्तिः ॥१४९॥

ततः सुलक्षणा सा तु सुरान् सर्वान् सुलक्षणान् ।
 पश्यन्ती मनसा नत्वा जगाम नृपसंसदि ॥१५०॥
 नानालङ्घ्यति-वेश्ममस्त्रित-तनुं मामेव योग्यं वरं
 कन्येयं नियतं वरिष्यति शुभा मत्वेति राजव्रजः ।
 आकाङ्क्षन् भुवनैकसुन्दर-वपुर्भूपात्मजां भूषितां
 जग्राह प्रथमासनानि चपलं श्रेष्ठासनानि त्यजन् ॥१५१॥
 देवभूपाधिष्ठितायां सभायामथ नारदः ।
 राजवालां वचोभङ्ग्या योग्यं वरमदर्शयत् ॥१५२॥

नारद उवाच ।

आयातो लघुवाहनं परिजहद्वयो लब्धवर्णो महान्
 यो जिष्णुः शतकोटिनायकतया लोकैरलं गीयते ।
 विख्यातो विबुधेश्वरस्तवकृते यस्यैकतानोऽभवत्
 भक्त्या भाविनि मेघवाहनममुं मात्स्येन तं मानय ॥१५३॥

आयात इति । हे भाविनि भक्ता श्रद्धया तं प्रसिद्धं अमुं दृश्यमानं मेघवाहनं
 इन्द्रं मालेन वरमालेन मानय सम्मानय वृणु इत्यर्थः । विशेषणं तं विशिष्टं आयात
 इति । य इन्द्रः अलघुर्वर्षासु वारिपूर्णतया भारयुक्तो यो वाहनो मेघस्तं अथवा
 अलघुः स्थूल देहभारेण स्वयमेव चलितुमशक्तो य एरावतस्तमपि परिजहत्

देवर्षेर्वचनं बुद्ध्वा विदुषी वीक्ष्य सा नृपान् ।

मेघवर्णं ववाराथ वरं भूमिभुजां वरम् ॥१५४॥

लक्ष्मीवन्तं महान्तं तं निजामिलषितं पुरा ।

योग्यञ्च राजकन्याया रूपौदार्यगुणैः शुभैः ॥१५५॥

तन्वङ्गी तन्नृपतिसमितौ राजबाला तदासौ

यं यं भूपं गजगतिरतिक्रम्य याता क्रमेण ।

स क्षौणीशो रुचिरमपि तद्देशभूषादिकं स्वं

रूपं तुच्छं मम तु धिगितिस्मृष्टमाचष्ट कष्टात् ॥१५६॥

परित्यजन् आयातः सभायामुपस्थितः राजकन्यालालसया शीघ्रोपस्थितेरावश्यकत्वात्
स्वकीयं वारिपूर्णोदरं मथ्यरगतिं वाहनं मेघं अथवा स्वभावतो मन्दगमनमैरावतञ्च
परित्यज्य यः स्वयमेव शीघ्रमुपस्थित इति भावः । एवं लक्ष्मिवर्णः प्राप्तस्तुतिः कृत-
सत्कार इत्यर्थः । (वर्णो दिजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णन्तु वाचर इत्यमरः) एवं महान्
देवराजतया श्रेष्ठः अपि च य इन्द्रः जिष्णुर्जयशीलः अथवा जिष्णुरिति नाम्ना ख्यातः ।
एवं शतकोटैर्वज्रस्य (शत कोटिः स्वरु शब्दो दम्भोलिरग्निहंयोरित्यमरः) नायकतया
अधिकारितया लोकैर्जनैरलमत्यर्थं गीयते । एवं विख्यातः एवं विबुधानां देवाना-
मीश्वरः प्रभुः यस्य इन्द्रः तव कृते त्वन्निमित्तं एकतान एकाग्रचित्तोभवत् । अथवा हे
भावनि अमुं मेघवाहनं इन्द्रं मानय मा गृहाण परन्तु भक्त्या मात्वेन तं मानय
गृहाण तं कं तदेवाह आयात इति यः लघु तुच्छं वाहनं वाहनपदं परिजहत्
परित्यजन् लक्ष्मिवर्णः गृहीतवर्णपदः सन् आयातः उपस्थितः । मेघवाहनशब्दस्य
वाहनपदं परिवर्त्तय वर्णपदनिवेशेन यो भवति तं अर्थात् मेघवर्णं राजानं वृणु इति
भावः । स कीदृशः जिष्णुर्जयशीलः शतकोटिनायकतया शतकोटिधनाधीश्वरतया
लोकैरलमत्यर्थं गीयते कीर्त्तयते । अपिच विख्यातः एवं विबुधानां पण्डितानां ईश्वरः
पाता यस्य तव कृते एकतान एकाग्रचित्तोभवत् ॥१५३॥

सभास्थाः साधवः सर्व्वे हृषं प्रापुर्निरीक्ष्य तत् ।
 योग्येन मेलनं चारु नाभिनन्दति कः कदा ॥१५७॥
 भूपतेरात्मजां केचित् भूपाला लब्धुमिच्छवः ।
 अधोमुखा दुःखिताश्च तुष्णीमासंस्तदा द्विया ॥१५८॥

श्रीनारद उवाच ।

राजर्षिमेघवर्णः सकलगुणयुतः श्रीयुतो वीर्य्ययुक्तः
 रूपातुल्यः सभायां परमनरवरो हेमवच्चारुवर्णः ।
 हित्वा देवेन्द्रमेतान् सुरनरदितिजानागतान् वीर्य्ययुक्तान्
 तस्मान्मान्यः स एव क्षितितल इह यत प्रावृणोद्राजकन्या ॥१५९॥
 श्रुत्वा वचस्तन्मुनिपुङ्गवश्च सुरेश ईर्ष्याधिगतो बभूव ।
 कोपान्वितः प्राह परं प्रहृष्टं तं मेघवर्णं मघवा मदेन ॥१६०॥
 हिताहितं नो नृपबालिकेयं जानाति तेनैव तथा वृतस्त्वम् ।
 अतो न गर्वं प्रकुरु प्रमत्तो मुनेः प्रलापादपि नारदश्च ॥१६१॥
 एकेन वाणेन तवातिगर्व्वप्रणाश एवास्ति बलं ममालम् ।
 किन्त्वेष चन्द्रो भवितातिदुःखी तदंशजातश्च तवापमानैः ॥१६२॥
 इत्यादि गर्ब्बिता वाचो वज्रलास्तमुवाच सः ।
 ततः क्रुद्धो मेघवर्णः प्राह तं मेघवाहनम् ॥१६३॥
 हे शक्र त्वं वृथैवात्र कुरुषे किं विकत्यनम् ।
 बलिनो न विकत्यन्ते दर्शयन्ति स्वपौरुषम् ॥१६४॥

शक्त्येत्तव देवेन्द्र युद्धं कुरु मया सह ।

नोचेद्गच्छ निजावासं मानं संरक्ष्य संसदि ॥१६५॥

इत्युक्तो मेघवर्णेन मेघवाऽमरनायकः ।

अमर्षपूरितो भूत्वा भूपं योद्धुं प्रचक्रमे ॥१६६॥

आकृष्य भीषणं चापं शरसंघन्तु सङ्गरे ।

मेघवर्णे ववर्षांशु मेघवन्मेघवाहनः ॥१६७॥

ततस्तच्छरजालानि निवार्य निजशायकैः ।

जातमन्युर्मेघवर्णो घनगम्भीरया गिरा ॥१६८॥

समाभाष्य सुराधीशमिदं वचनमब्रवीत् ।

वृथा व्यथयसे शक्र शरवर्षैरनागसम् ॥१६९॥

अतुल्यरूपाः कति सन्ति कान्तास्त्वत्स्वान्तसन्तोषकराः परास्ताः ।

देव्यस्तथापीह नरेन्द्रबाला समिथ्यते ते न किमस्ति लज्जा ॥१७०॥

गुर्वङ्गना-धर्षण-पापतस्ते भगाङ्गता ख्यातिरभूत्त्रिलोक्याम् ।

तथापि निर्लज्ज वधूं परस्व दृष्ट्वा कथं कामवशोऽस्वधीर ॥१७१॥

इत्युक्तो मेघवर्णेन नृपेण मेघवाहनः ।

पुनश्च शरजालानि ववर्षामर्षपूरितः ॥१७२॥

ततः श्रीमान्मेघवर्णः कोपितो रणपण्डितः ।

गृहीत्वा चण्डकोदण्डं बभाषे वासवं बली ॥१७३॥

वृथा यथा मामकृतापराधमाराधकं हन्तुमुपागतस्त्वम् ।

तथाचिरेणैव तवातिगर्वं खर्वं करिष्ये निजधर्म्मतोऽहम् ॥१७४॥

इत्युक्त्वा तच्छरान् सर्वान्श्चित्वा निजशरैर्नृपः ।
 ववर्ष शरजालानि मेघवन्मेघवाहने ॥१७५॥
 तथापि धैर्यमालम्ब्य कियत्कालं सुराधिपः ।
 युद्धं कृत्वा मूर्च्छितोऽभूद्भूपाल-शर-ताडितः ॥१७६॥
 संज्ञामवाप्य देवेशो लज्जितोपि प्रकोपितः ।
 अमोघमशनिं शीघ्रं जगृहे भूप-मृत्यवे ॥१७७॥
 ततश्चन्द्रोऽमरगणैर्मेघवर्ण-हितेच्छया ।
 आगत्य कथयामास सान्त्वयं स्तं सुराधिपम् ॥१७८॥
 त्यज क्रोधं सुरस्वामिन् धर्म्माशकरं परम् ।
 धैर्यं धर नाकनाथ शाश्वतीं शान्तिमाश्रय ॥१७९॥
 इतेष्वं द्विजराजेन देवराजः प्रबोधितः ।
 युद्धं हित्वापि प्राग्जातं कोपं नैव जहौ तदा ॥१८०॥
 उच्चैरुवाच तनयां वीरबाहोर्महीपतेः ।
 हित्वा त्वमद्य देवौघं मेघवर्णं ववार यत् ॥१८१॥
 अतस्त्वां विधवां शीघ्रं करिष्याम्येव गर्विते ।
 इत्युक्त्वा तां देवराजो ययौ स्वर्गं सुरैः सह ॥१८२॥
 ततः श्रीमान् मेघवर्णः श्रीमतीं तां सुलक्ष्णाम् ।
 उपयेमे राजपुत्रीं न्यायेन विधिना नृपः ॥१८३॥
 ततो दुहित्रे प्रददौ स भूपो हस्त्यश्वयानानि च यौतुकानि ।
 विचित्रवस्त्राभरणाः सुहृपा दासीस्तथा दासगणान् पदातीन् ॥१८४॥

आज्ञाप्य जामातरमादरेण गन्तुं सुताञ्चापि तयोर्निमित्तम् ।
 राज्ञीसमेतो गतयोः स्वदेशं बभूव भूपालवरोऽतिदुःखी ॥१८५॥
 ततोऽतिहर्षेण स मेघवर्णो लब्ध्वा प्रियमात्मगुणानुरूपाम् ।
 स्वराजधानीमगमत् क्षितीशो वादिद्वगीतादिमहोत्सवेन ॥१८६॥

स्वपुरन्तु समागत्य महिष्यातिमनोज्ञया ।
 चक्रे स सुखसम्भोगं धर्म्मतः पालयन् प्रजाः ॥१८७॥
 ततो बभूव भूपालभामिनी गर्भधारिणी ।
 दशमे मासि सा राज्ञी सुसुवे सुतमुत्तमम् ॥१८८॥
 सुलक्षणायां सम्भूतं सुतं वीक्ष्य सुलक्षणम् ।
 बभूव भूपतिः सोऽपि परमानन्दसंयुतः ॥१८९॥
 जातकर्मादिकं सर्व्वं चकार विधिना नृपः ।
 विकर्णनामधेयञ्च चक्रे तस्य महामतिः ॥१९०॥
 क्रमशः पुष्टिमापन्नो बभूव भूमिपात्मजः ।
 सुन्दरः प्रियवादी च सत्यभाषणतत्परः ॥१९१॥
 विनयी सच्चरित्रश्च जनकाच्चावशंवदः ।
 ईदृक् सर्व्वगुणोपेतं श्रेष्ठवे प्रियमात्मजम् ॥१९२॥
 पश्यन् भूपो मेघवर्णो महानन्दमना भवन् ।
 विद्याभ्यासाय तच्चाथ विकर्णं संन्ययोजयत् ॥१९३॥

दृष्ट्वा च सूनुं गुणरूपशौर्यैर्विद्यादयाभ्यामवुलं नरेन्द्रः ।
 मेने स्वकीयार्जितपूर्व्वपुण्यं धन्यं स्वमात्मानमदीनचेताः ॥१९४॥

ईदृशं सुखसम्पन्नं मेघवर्णं धरापतिम् ।

ज्ञात्वा शक्रः स्वीयवाक्यं सत्यं कर्तुं मनोदधे ॥१६५॥

निरन्तरन्तश्च धराधिपश्च स नाकनाथोऽनघमानसश्च ।

क्षिद्रं समन्वेषितवान् मरुत्वान् हन्तुं सदा पूर्व्वरूपा नृपं तम् ॥१६६॥

तज्ज्ञात्वा मेघवर्णश्च भूमिपालश्च सद्गनि ।

समागतोऽभवद्राजन् नारदो दिव्यदर्शनः ॥१६७॥

तं दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय भूपो मुनिवरन्तदा ।

पाद्याद्यैः पूजयामास प्रणिपातपुरःसरम् ॥१६८॥

पूजितः सुखमासीनः प्राह तं भूपतिं मुनिः ।

आगतोऽहं महाराज तद्देहं ते हितेच्छया ॥१६९॥

शृणु सावहितो राजन् मदुक्तं वचनं हितम् ।

सचेष्टोऽभूद्देवराजो हन्तुं त्वां पूर्व्वकोपतः ॥२००॥

असहायं समासाद्य वज्रेण त्वां हनिष्यति ।

सावधानस्ततस्त्वं हि भव बुद्धिमतां वर ॥२०१॥

एकाकी भ्रमणादीनि न कुरु त्वं महामते ।

इत्यादिश्यावनीपालं तत्रैवान्तर्हधे मुनिः ॥२०२॥

भूपालो मुनिवाक्यतोऽतिसुमतिर्ज्ञात्वेन्द्र-संचेष्टितम्

भूत्वा भीतियुतः स्वधर्म्मनिरतः सत्कर्मकर्त्ता सदा ।

राज्ञाग्रा स्वीयमनोज्ञयानवरतं स्वाभीष्टदं माधवं

स्वेष्टं देवमथार्चयद्द्विजगणैर्भक्त्या स्वगेहे वसन् ॥२०३॥

ददौ वित्तं ब्राह्मणेभ्यो गोभूमिकाञ्चनादिकं ।
 शुश्राव च पुराणानि मुनिभ्यः सह भार्यया ॥२०४॥
 इन्द्रस्तु निजवाक्यं तत् सत्यं कर्तुं समुत्सुकः ।
 सन्तप्रज्य विदिवं प्रागात् तं विवेगमलक्षितः ॥२०५॥
 एकदा दैवतो राजा मेघवर्णो मुनेर्वचः ।
 विस्मृत्य सानुगः प्रागान्मृगयायै महावने ॥२०६॥
 विचचार वनं तत्र ह्यारूढः स भूपतिः ।
 तं दृष्ट्वा नृपतिं शक्रो भ्रमन्तं घोरकानने ॥२०७॥
 घनैराच्छादयामास वनं तद्वनवाहनः ।
 क्षणेनैवाभवत्तच्च काननं तिमिरावृतं ॥२०८॥
 भ्रज्ज्वावातो बभूवाथ ववर्षुर्गर्ज्जिता घनाः ।
 भूपालानुचराः सर्वे वर्षवातप्रपीडिताः ॥२०९॥
 इतस्ततः समाजग्मुः सन्त्यज्य भूपतिं वने ।
 एकाकी मेघवर्णस्तु मेघवर्षणं पीडितः ॥२१०॥
 सस्मर पृथ्व्यन्तं तदा नारदभाषितम् ।
 ज्ञात्वा भ्रान्तिमकालं स तुष्टाव कमलापतिं ॥२११॥

भयभञ्जन रुञ्जन-लोचन हे घनगञ्जन-रूप सुरञ्जन हे ।
 करुणाकर केशव माधव हे तव दासमिमं परिपाहि हरे ॥२१२॥
 रण-दुर्जय-दानव-शासक हे चतुरानन-शङ्कर-पूजित हे ।
 चरणाश्रित-कातर-वत्सल हे तव दासमिमं परिपाहि हरे ॥२१३॥

भव-भीषण-सागर-पारतरी मधुसूदननाम परं मधुरम् ।
 कृपया नयनं मयि पातय हे तव दासमिमं परिपाहि हरे ॥२१४॥
 कमलासन-रूपधरो रजसा भुवनत्रितयं व्यसृजद्भगवन् ।
 करुणां कुरु मामधमं प्रति हे तव दासमिमं परिपाहि हरे ॥२१५॥
 कमलापति-रूपधरश्च भवानपि सत्वगुणेन युतःसततम् ।
 परिपालयति त्रितयं जगतां तव दासमिमं परिपाहि हरे ॥२१६॥
 अशिशेखर-रूपधरो भुवने तमसा च गुणेन युतो भुवनम् ।
 हरसि त्वमिदं जगदीश्वर हे तव दासमिमं परिपाहि हरे ॥२१७॥
 घन-गर्जन-वर्षणभीतिवहे पतितस्तमसावृत-घोर-वने ।
 अधुना शरणञ्च भवानिह मे तव दासमिमं परिपाहि हरे ॥२१८॥
 सततं तव रक्षसि भक्तजनं विपदार्पितं पुरुषोत्तम हे ।
 अयि भक्त-जनार्थित-कल्पतरो तव दासमिमं परिपाहि हरे ॥२१९॥

नारायण जगदन्धो विपद्भञ्जन माधव ।

विपत्सिन्धौ निमग्नोऽहं त्राहि मां मधुसूदन ॥२२०॥

मृते मयि महारण्ये राज्ये चास्मिन्नराजके ।

क्वा गतिर्भविता मे तु स्त्रियाः शिशुमुतद्य च ॥२२१॥

एतस्मिन् समये राजन् मघवा पूर्वकोपतः ।

चिक्षेपामोघमशनिं मेघवर्णस्य मृत्यवे ॥२२२॥

पूर्वजन्म ब्रह्मशापादिन्द्र-क्षिप्तो महाशनिः ।

प्राणान् जहार तस्याशु वने मानववर्जिते ॥२२३॥

भूमौ पपात भूपालश्छिन्न-मूल इव द्रुमः ।
 ततो निवर्त्तयामास घनान् स घनवाहनः ॥२२४॥
 अथ पौरा स्तं भूपं दृष्ट्वा ते निर्ज्जने वने ।
 हाहाकारं समाचक्रुः शिरस्ताडनपूर्वकम् ॥२२५॥
 वज्रपातान्मृतिं तस्य निश्चित्य भूपतेस्तदा ।
 रुदुर्नृपतेर्देहं दृष्ट्वा भूमिविलुण्ठितम् ॥२२६॥
 ततो यानं समारोप्य चौण्णपाल-कलेवरम् ।
 राजधानीं प्रजग्मुस्ते दुःखिता भूमिपानुगाः ॥२२७॥

मज्जा-मांस-वसायुताः श्वतनूर्मुण्डानदङ्घ्रि स्तदा
 काकैः कुकुरकैः शिवा-शकुनिभिः गृध्रैः पिशाचैर्वृतम् ।
 नीत्वा पौरजना महीभुजममुं घोरं श्लाघानं स्तम्
 संदग्धुं विततां चितां सुरचितामारोपयन् सत्वरम् ॥२२८॥
 हा नाथ क्वनु यासि मां परिजह्वासीमिमां दुर्भगाम्
 निष्प्राजं समभूच्च मां प्रति महत् यत् प्रेम तत् काधुना ।
 दत्त्वा मद्भूमिमं पतिं गुणयुतं हा दैव किं संहृतः
 नाथाहं खलु यामि यामि चपलं त्वं तिष्ठ कञ्चित् क्षणम् ॥२२९॥
 इत्युच्चैर्विलपन्ती सा मूर्च्छिताभूत् सुलक्षणा ।
 लब्धसंज्ञाय सा पश्चात् चितां गन्तुं प्रचक्रमे ॥२३०॥

इति श्रीराजरत्नाकरे पूर्वविभागे मेघवर्ण-चरित्रवर्णनं नाम
 दशमः सर्गः ।

एकादशः सर्गः ।

चितां जिगमिषुर्भर्तुर्विकर्ण-जननी सती ।
 गुरोर्निदेशतोऽवारि बाला पत्या सुहृज्जनैः ॥१॥
 मन्त्रिभिः शासितं राज्यं विकर्णो रक्षितोऽर्भकः ।
 पूरितो बलिभिः कोषो वैरिवृन्दञ्चवारितम् ॥२॥
 आषोडशात् स विज्ञाय धनुर्वेदमुदारधीः ।
 नीतीञ्च बहुलास्तत्र ख्यातिमाप नृपात्मजः ॥३॥
 स शुभे समये गृह्णन् आत्मबानासनं पिबुः ।
 महोत्सवेन सकलं राष्ट्रमानन्दयत् परम् ॥४॥
 विकर्णे वसुधाधीशे सुरलोकमुपेयुषि ।
 नीतिज्ञो वसुमान्नाम पितुर्विषयमग्रहीत् ॥५॥
 श्लाघया राजलक्ष्मीस्तं भेजे सौम्यमरिन्दमम् ।
 सर्वरत्नसमृद्धाच्च सानुरागा वसुन्धरा ॥६॥
 नादृतं न च दारिद्र्यं न स्तेयं नापि दस्युता ।
 नेतिभयञ्च तद्राष्ट्रे नासीत् कृत्यविमूढता ॥७॥

तं युवानमकालेऽपि कालो जग्राह दुर्जयः ।
 कीर्त्तिर्नाम सुतश्चक्रे खिन्नस्तस्यौर्ध्वदेहिकम् ॥८॥
 आससाद् पितुः सर्वं स कीर्त्तिः कीर्त्तिमन्तरा ।
 पर्याप्त-व्यसनामोदमुवास नियतं रहः ॥९॥
 उपायच्छत नारीणां शतमिन्द्रियतर्पणम् ।
 नित्यं तथाप्यतृप्तात्मा जहार परयोषितः ॥१०॥
 देयं नाचिन्त्यद्वातुं प्राप्यमाप्तुञ्च कामुकः ।
 न शुश्राव प्रजाखेदं दोषैरेष वशीकृतः ॥११॥
 नृपानादृतराष्ट्रस्य सचिवो धुरमावहत् ।
 क्षीणायुरभवद्भोगी विलास-विष-सेवनात् ॥१२॥
 पितर्युपरते धीरः कनीयान्नाम तत्सुतः ।
 त्रिवेगराज्यमादत्त नादत्त चरितं पितुः ॥१३॥
 स वेद विषवद्दोषं सर्वदोषविवर्जितः ।
 महतोऽपि तिरश्चक्रे दोषलेशपरीक्षणात् ॥१४॥
 न वर्णसङ्करकरो न देव-निन्दकः कश्चित् ।
 न कश्चित् पापदत्तत्र तस्मिन् राजनि शासति ॥१५॥
 नासीद्भौर-भयं राजन् न क्षुधा-भयमन्वपि ।
 नासीद्वाधि-भयं चापि तस्मिन् जनपदेश्वरे ॥१६॥
 स्वकर्मनिरता विप्रा नानृतं तेषु किञ्च न ।
 कालवर्षी च पर्जन्यः शस्त्रानि रसवन्ति च ॥१७॥

दधौ प्रतिश्रवा दण्डं मृते ताते कनीयसि ।
 ररक्ष देशान् शान्तात्मा पौर-जानपद-प्रियः ॥१८॥
 स्वधर्मे रेमिरे वर्णा निष्कामा दैवकर्माणि ।
 प्रजाश्चेहः सतां धर्मं प्राप्सुष्वनुत्तमं यशः ॥१९॥
 पुत्रे नीतिमतामग्रे प्रातिष्ठेऽमित-तेजसि ।
 वीतभोगस्पृहो बृहो राजा राज्यमयोजयत् ॥२०॥
 नृपासन-समासीनं प्रातिष्ठं तं महौजसम् ।
 ददृशुर्नरशार्दूलं सर्व्वे धर्ममिवापरम् ॥२१॥
 स राजा मण्डलाधीशः सार्व्वभौमः प्रतापवान् ।
 अपारीदृबहुभिर्यज्ञैरौश्वरं जगतां पतिम् ॥२२॥
 पुण्यैर्जनपदे राज्ञो न च मारी न वेतयः ।
 न नास्तिक्यं न च द्रोहो न दारिद्र्यं न विग्रहः ॥२३॥
 ध्यानावस्थित-चित्तेन तातेनासादिते हरौ ।
 प्रातिष्ठ-तनयः प्राप शत्रुजित् पैतृकासनम् ॥२४॥
 स सिन्धुसदृशोऽक्षोभ्यः सहिष्णुत्वे धरासमः ।
 बले वायुसमश्चासीत् तेजसा भास्करोपमः ॥२५॥
 नागपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च बभूव परिनिष्ठितः ।
 सुशिक्षितो गदायुद्धे सर्व्वप्रहरणेषु च ॥२६॥
 रत्नाकरावधीनन्यांश्चतुर्वर्ण-जनावृतान् ।
 स विजित्य महीपालांश्चकार वशवर्त्तिनः ॥२७॥

विमृश्य चरतः कार्यं सुनीतेस्तस्य आसनैः ।
 दासीव शान्तिरासन्ना पुरे जनपदेऽनिशम् ॥२८॥
 कालेऽजनि सुतस्तस्य रूपवान् धार्मिकः कृती ।
 क्षितावतुल्य वीर्येण विख्यातः स प्रतर्दनः ॥२९॥
 तं तातः शैशवे प्रैषीत् कौशिकस्य तपोवनम् ।
 पितुर्निदेशतः सोऽगात् ब्रह्मचारिव्रते रतः ॥३०॥
 लौहित्य-करतोयादितीर्थानि विविधानि च ।
 दृष्ट्वा स्नात्वा कुमारोऽयं कौशिकस्य वनं ययौ ॥३१॥
 प्रदेशांश्च बहून् पश्यन् कुसुमोत्करमण्डितान् ।
 लतागृह-समायुक्तान् मनसः सुखवर्द्धनान् ॥३२॥
 मारुताकलितास्तत्र द्रुमाः कुसुमशालिनः ।
 पुष्पवृष्टिं विचित्रान्तु व्यसृजंस्ते पुनः पुनः ॥३३॥
 विरेजुः पादपास्तत्र विचित्रकुसुमान्विताः ।
 नभस्पृशश्च संजुष्टाः पक्षिभिर्मधुरस्वनैः ॥३४॥
 नापुष्पो विटपी कश्चिन्नाफलः पादपस्तथा ।
 भ्रमरैर्नाप्यसंयुक्तस्तस्मिन् सुन्दर-कानने ॥३५॥
 तेषां तत्र प्रवालेषु पुष्पभाराद्द्विजैः च ।
 गायन्ति मधुरं सर्व्वं षट्पदा मधुलिङ्गवः ॥३६॥
 शीतमारुतसंयुक्तां मनः प्रसन्नताकरम् ।
 सिद्धचारणसङ्घैश्च गन्धर्व्वांश्चरसां गणैः ॥३७॥

सेवितं काननं पुण्यं मत्तवानर-किन्नरम् ।
 पुंस्कोकिलसुरावैश्च मिल्लीक-गण-शब्दितम् ॥३८॥
 नवीन-पल्लवैर्वृक्षैः सुखच्छायैः समावृतम् ।
 पुष्पितैस्तरुभिः कीर्णमतीव सुखवर्द्धनम् ॥३९॥
 सम्पश्यन् वक्रतीर्थं तत् सीतापति-पदाङ्कितम् ।
 शत्रुजिन्नन्दनः श्रीमान् प्राप्तवान् कौशिकाश्रमम् ॥४०॥
 गङ्गातीरे समासीनं विश्वामित्रं तपोधनम् ।
 समाधियोगमास्थाय मण्डलोपरिसंस्थितम् ॥४१॥
 ध्यायन्तं परमाराध्यं भगवन्तमधोक्षजम् ।
 ददर्श सेवितं शिष्यैः राजपुत्रः प्रतर्हणः ॥४२॥
 भग्रे ध्याने स पूतात्मा पपात दण्डवद्भुवि ।
 श्रद्धया परया स्वस्थ प्रार्थनां संन्यवेदयत् ॥४३॥
 सोम-वंशधरं ज्ञात्वा द्रौह्यवं तं प्रतर्हणम् ।
 वात्सल्येन स्वशिष्यत्वं वरयामास कौशिकः ॥४४॥
 उषित्वा कतिचिन्मासान् तदाश्रमपदे शुभे ।
 स ऋषेरस्त्रमादत्त क्रममन्त्रादिभिः सह ॥४५॥
 गुरवे दक्षिणां दत्वा गृहीत्वाभिमतं प्रभोः ।
 प्रत्यागमत् त्रिवेगाख्यं तीर्थं सागरसङ्गमे ॥४६॥
 अस्त्रशास्त्रेषु नैपुण्यं परीक्ष्य वसुधाधिपः ।
 दत्त्वा राजश्रियं तस्मै ययौ बदरिकाश्रमम् ॥४७॥

वल्कं वसानः फलभुक् तृतीयाश्रममाश्रितः ।
दृढो राजा तपस्तप्त्वा स्थानमिष्टमुपागमत् ॥४८॥

राजीराज ।

ब्रूहि तत्तीर्थमाहात्म्यं क्व वा बदरिकाश्रमः ।
शत्रुजित्सु महाराजो यत्र प्राप पराङ्गतिम् ॥४९॥

दुर्लभेन्द्र उवाच ।

हिमाद्रेः पृष्ठभागे तत्तीर्थं नारायणस्य च ।
ऋषीणामाश्रमास्तत्र सर्वलोक-नमस्कृताः ॥५०॥
नारायणो जगत्पाता शाश्वतः पुरुषोत्तमः ।
तस्यातियशसः पुण्यां विशालां बदरीमनु ॥५१॥
आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
उष्णतोयवहा गङ्गा शीततोयवहा पुरा ॥५२॥
सुवर्णसिकता राजन् यत्र नित्यं विराजते ।
ऋषयो यत्र देवाश्च महाभागा महौजसः ॥५३॥
प्राप्य नित्यं नमस्यन्ति नारायणमजं विभुम् ।
यत्र नारायणो देवः परमात्मा सनातनः ॥५४॥
तत्र कृत्स्नं जगद्राजन् तीर्थान्यायतनानि च ।
तत्पुण्यं तत्परं ब्रह्म तत्तीर्थं तत्तपोवनम् ॥५५॥
यद्विदित्वा न शोचन्ति विद्वांसः शास्त्रदृष्टयः ।
तत्र देवर्षयः सिद्धाः सर्वे चैव तपोधनाः ॥५६॥

आदिदेवो महायोगी यत्नास्ते सधुसूदनः ।

पुण्यानामपि तत्पुण्यं तत्र ते संशयोऽस्तु मा ॥५७॥

पूतमेतन्महाराज पृथिव्यां पृथिवीपते ।

सङ्कीर्तितं नरश्रेष्ठ तीर्थमायतनं शुभम् ॥५८॥

एतद्वि वसुभिः साध्यैरादित्यैर्मरुदग्निभिः ।

ऋषिभिर्ब्रह्मकलैश्च सेवितं सुमहात्मभिः ॥५९॥

तत्तोर्ये वसतो राजन् ध्यायतस्तं चतुर्भुजम् ।

चित्तं प्रसीदति क्षिप्रं वैकुण्ठगमनं प्रति ॥६०॥

यः ख्यातो भुवि शत्रुजित्तरपतिः कीर्त्तनां विकर्णो महान्

प्रातिष्ठो वसुमान् प्रतिश्रुतिरभूत्कीर्त्तिः कनीयांस्तथा ।

तेषां स्वस्वचरित्रवर्णनयुते श्रीराजरत्नाकरे

ग्रन्थेऽस्मिन् रुचिरे समाप्तिमगमत् सर्गोऽयमेकादशः ॥६१॥

इति श्रीराजरत्नाकरे पूर्वविभागे विकर्ण-वसुमत-कीर्त्ति-कनीयः

प्रतिश्रवः प्रातिष्ठ-शत्रुजितां चरित्र-वर्णनं नाम

एकादशः सर्गः ।

द्वादशः सर्गः ।

यदा प्रतर्दनः पूर्वं ब्रह्मपुत्रं समागतः ।
 योऽसौ त्रिपुर-राज्यस्य प्रान्ते वहति पश्चिमे ॥१॥
 तदा लौहित्यमाहात्म्यं माहात्म्यं त्रैपुरस्य च ।
 शुश्राव ब्राह्मणात्तत्र तीर्थतत्त्व-विशारदात् ॥२॥

ब्राह्मण उवाच ।

पारेऽस्य त्रैपुरं राज्यं सर्व्वकल्याणदं नृप ।
 देवानामालयस्तत्र गिरिष्टङ्गे महावने ॥३॥
 कैलाशशिखरं हित्वा देवी शैलेन्द्रनन्दिनी ।
 वसन्ती शम्भुना सार्द्धं विहारं कुरुतेऽनघ ॥४॥
 पवित्रा भारते वर्षे त्रिपुरा सुखवर्द्धिनी ।
 भूरिशस्यप्रदा भूमिर्नद-नद्यादिशोभिता ॥५॥
 हिमवन्निरिमाश्लिष्य सागरान्तप्रदेशगः ।
 सुवर्णरजतादीनामाकरश्चारुदर्शनः ॥६॥
 दिव्यैर्महौषधिगणैः समन्ताद्याप्य संस्थितैः ।
 पुन्नागागुरुशालादितरुभिश्च विराजितः ॥७॥

सदा सर्ज-रसामोदी भूरिवारण-सङ्कुलः ।
 अन्यैरपि षडैर्जुष्टः शोभते यत्र भूधरः ॥८॥
 किरातभेदैर्बहुभिरार्याचारवहिष्कृतैः ।
 नीचैरधिकृतः स्वस्ति-स्वधा-स्वाहादि-वर्जितैः ॥९॥
 यत्र मेघावृतद्वारे रमणीये दरीगृहे ।
 विहरन्ति सुरैः सार्द्धं सततं दिव्ययोषितः ॥१०॥
 यत्रास्ते सा महाशक्तिर्देवी त्रिपुरसुन्दरी ।
 भैरवस्त्रिपुरेशश्च लिङ्गरूपी सदाशिवः ॥११॥

श्रीधर्मदेव उवाच ।

अधुना श्रोतुमिच्छामि लौहित्यस्य कथां शुभाम् ।
 या श्रुता ब्राह्मणात् पूर्वं प्रतर्दनमहीभुजा ॥१२॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

ब्रह्मपुत्रस्य माहात्म्यं प्रवक्ष्यामि शृणु प्रभो ।
 यच्छ्रुत्वा मानवः क्षिप्रं मुच्यते सर्वकिल्बिषात् ॥१३॥
 हरिवर्षे महौजस्वी शान्तनुर्नाम धार्मिकः ।
 मुनिरासीन्महाभागो ज्ञानवान् सुतपोधनः ॥१४॥
 आकारैरीङ्गितैर्वाग्भिर्दर्शनैरपि देहिनः ।
 आप्त्वाऽसयन्निव स्नेहात् भूक्तो धर्म इव स्थितः ॥१५॥
 तस्य भार्या महाभागा अमोघाख्या महासती ।
 हिरण्यगर्भस्य मुनेस्तृणवृन्दाश्रमोद्भवा ॥१६॥

तथा सार्द्धं स कैलाससीमास्थे पर्वतेऽवसत् ।
 लोहिताख्यस्य सरसस्तीरे वै गन्धमादने ॥१७॥
 संक्रामितैः शान्तनुना तेजोभिर्ब्रह्मणः सती ।
 गर्भं दधानाऽमोघाख्या हिताय जगतां ततः ॥१८॥
 तस्यां काले तु संप्राप्ते सञ्जातो जलसञ्चयः ।
 तन्मध्ये तनयश्चापि नीलवासाः किरीटदृक् ॥१९॥
 रत्नमालासमायुक्तो रक्तवर्णः स्वयम्भुवत् ।
 चतुर्भुजः पद्मविद्याधरः शक्तिधरस्तथा ॥२०॥
 शिशुमारशिरस्थश्च तुल्यकायो जलोत्करैः ।
 तं जातञ्च तथा भूतं शान्तनुः शान्तमामसः ॥२१॥
 चतूष्णां पर्वतानाञ्च मध्यदेशे न्यवेशयत् ।
 कैलासश्चोत्तरे पार्श्वे दक्षिणे गन्धमादनः ॥२२॥
 चारुधिः पश्चिमे शैलः पूर्वे सम्बर्तकाक्षयः ।
 तेषां शिखरिणां मध्ये स्वयं कुण्डं महीपते ॥२३॥
 कृत्वातिवटधे नित्यं स्वकीयेन महौजसा ।
 महानदो ब्रह्मपुत्रः शुक्लपद्मे सुधांशुवत् ॥२४॥
 तं तोयमध्यगं पुत्रमासाद्य द्रुहिणः स्वयम् ।
 क्रमतस्तस्य संस्कारानकरोद्देहशुद्धये ॥२५॥
 अथकाले बहुतिथे व्यतीते ब्रह्मणः सुतः ।
 तोयराशिं स्वहृपेण वटधे पञ्चयोजनान् ॥२६॥

तस्मिन् देवाः पपुः सञ्जुर्हितीय इव सागरे ।
 शीतामलजले हृद्ये देव्यश्चाक्षरसांगणैः ॥२७॥
 तस्मिन्नावसरे रामो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
 जननीवधमत्युग्रं चकार पितुराज्ञया ॥२८॥
 तस्य पापस्य मोक्षाय स्वपितुश्चोपदेशतः ।
 स जगाम महाकुण्डं ब्रह्माख्यं स्नातुमिच्छया ॥२९॥
 स्नात्वा मातृवधोद्भूतं पापं तत्र व्यपानयत् ।
 वीथीं परशुना कृत्वा तच्च क्षामवतारयत् ॥३०॥
 जातसम्प्रत्ययः सोऽथ तीर्थमासाद्य तद्वरम् ।
 वीथीं परशुना कृत्वा ब्रह्मपुत्रमवाहयत् ॥३१॥
 अनन्तरं ब्रह्मकुण्डात् कासारे लोहिताह्वये ।
 कैलासोपत्यकायान्तु न्यपतद्ब्रह्मणः सुतः ॥३२॥
 तस्यापि सरसस्तीरं समामत्य महाबलः ।
 कुठारेण दिशं पूर्वामनयद्ब्रह्मणः सुतम् ॥३३॥
 ततोऽपरत्रापिगिरिं हेमशृङ्गं विभिय च ।
 कामरूप-मध्यपीठमवाहयदसुं हरिः ॥३४॥
 तस्य नाम विधिश्चक्रे स्वयं लोहितगङ्गाकम् ।
 लोहिताक्षरसोजातो लौहित्याख्यस्ततोऽभवत् ॥३५॥
 स कामरूपमखिलं पीठमाप्लाव्य वारिणा ।
 गोपयन् सर्वतीर्थानि दक्षिणं अस्ति सागरम् ॥३६॥

प्रागेव दिव्ययमुनां सन्त्यज्य ब्रह्मणः सुतः ।
 पुनः पतति लौहित्ये गत्वा द्वादशयोजनम् ॥३७॥
 चैत्रे मासि सिताष्ट्यां यो नरो नियतेन्द्रियः ।
 स्नाति लौहित्यतोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥३८॥
 चैत्रन्तु सकलं मासं शुचिः प्रयतमानसः ।
 लौहित्यतोये यः स्नाति स कैवल्यमवाप्नुयात् ॥३९॥
 चैपुरं जेतुमाशंसुस्तरुणः स प्रतर्हणः ।
 शूरः परन्तपोधीमान् सर्वं पित्रे न्यवेदयत् ॥४०॥
 ज्ञात्वा मनोगतं भावं स राजा पुत्रवत्सलः ।
 तदानीं वारयामास पुत्रं मधुरया गिरा ॥४१॥
 वीर्यवानपि धर्मात्मा स कुमारो निश्चयः तत् ।
 अनुभूय महत्कष्टं निवृत्तः पितुराक्षया ॥४२॥
 अनन्तरं महाबाहुरासाय पैतृकासनम् ।
 स्वतन्त्रस्त्रैपुरं राज्यमाक्रान्तुमुपचक्रमे ॥४३॥
 हस्त्यश्व-रथ-पादातैः संवृतः स महीपतिः ।
 प्राचीमुखमथागच्छत् दुर्जयः स महाबलः ॥४४॥
 उपस्थाय पुनस्तत्र लौहित्यस्थ तटे नृपः ।
 परिश्रान्तः पटावासे प्रतुषास दिनत्रयम् ॥४५॥
 अनेकास्तरणीस्तत्र संगृह्य स नरर्षभः ।
 चतुर्थेऽङ्गि परं पारमुत्ततार बलैः सह ॥४६॥

महता सिंहनादेन भेरीणां निःस्वनेन च ।
 गजानां ङ्हितैर्भीमैरश्वानामपि द्वेषितैः ॥४७॥
 महता रथघोषेण कान्तारामर्हनेन च ।
 व्यदारयत् स चेतांसि विपुरे वसतां नृणाम् ॥४८॥
 किराताधिपतिस्तत्र ज्ञात्वा शत्रुबलं महत् ।
 कुपितः सर्वसामन्तानाजुहाव रहस्तदा ॥४९॥
 स प्रैषीच्छिविरादृतं त्रिवेगेशः प्रतर्दनः ।
 सर्वं वृत्तान्तमाख्यातुं किरातपतये नृप ॥५०॥

दूत उवाच ।

व्याधाधिप त्वमधुना शृणु सावधानमस्मान्नृपेण कथितं वचनं प्रति त्वाम् ।
 त्वं चैपरं द्रुतमिदं प्रविहाय गच्छ नोचेन्मम प्रखरमस्त्वमिदं सहस्व ॥५१॥
 त्रिवेगराज्यपतिना धार्मिकेन महात्मना ।
 दूतोऽहं प्रेषितस्तेन त्वत्सकाशमिहागतः ॥५२॥
 पुनश्च यत् समादिष्टं श्रूयतां तच्च कथ्यते ।
 किराताधिपते मूढ सदाचारपराङ्मुख ॥५३॥
 अनार्यैर्वज्रलैर्जुष्टं वर्णाश्रमविवर्जितम् ।
 देवान् द्विजानजानन्तं हतश्राद्धादितर्पणम् ॥५४॥
 भुञ्जानमश्वमातङ्गान् वन्यांश्च प्राणिनस्तथा ।
 सदापकृष्टकर्माणं शास्त्रज्ञानविवर्जितम् ॥५५॥

त्वामिदानीं वशीकृत्य स धर्मात्मा मम प्रभुः ।

त्रिवेगाधिपतिर्वीरः शस्त्रास्त्रकुशलो रणे ॥५६॥

चतुरङ्गैः सैन्यैर्युद्धशास्त्रविशारदैः ।

जुगुप्सितेऽपि राष्ट्रेऽस्मिन् धर्मं संस्थापयिष्यति ॥५७॥

तस्य दूतस्य तद्वाक्यमाकर्ण्यतीवदुःसहम् ।

क्रोधसंरक्तनयनः किरातपतिरब्रवीत् ॥५८॥

याहि तूष्णीं बलैर्युक्तं त्रिवेगपतिसन्निधिम् ।

अपनेष्यामि वः शीघ्रं परराष्ट्रग्रहस्पृहाम् ॥५९॥

इत्युक्त्वा स किरातेशो युद्धाय च दुरासदः ।

उद्योगं सर्वसैन्यानामादिदेश महाबलः ॥६०॥

ततोऽनतिचिरादेव पीत्वा पानं मुहुर्मुहुः ।

सन्नद्धचर्मवर्माणः खड्ग-भस्त्रादि-पाण्यः ॥६१॥

ग्राममांसाग्निनः शूरा देशाय प्राणदायिनः ।

दृढविग्रहसंकल्पाः प्रच्छन्न-रण-कोविदाः ॥६२॥

नातिदीर्घा न खर्वाङ्गा भीषणा भीमविक्रमाः ।

नेदुः किरातराज्यस्य दुर्गे योधाः सहस्रशः ॥६३॥

अन्याय्याचरणं दृष्ट्वा किरातेशोऽखिलाः प्रजाः ।

समादिदेश संक्रुद्धः शत्रोराक्रमणाय च ॥६४॥

भीमदेहा बलीयांसस्तैः सशस्त्राः पदातयः ।

आचक्रमुस्त्रिभागेन त्रिवेगेशं तरस्त्रिनम् ॥६५॥

किराताधिपतेः सैन्यैराक्रान्तः स महाबलः ।
 इतुप्रवाच महासैन्यं स्वकीयं स प्रतर्दनः ॥६६॥
 श्रूयतां मद्बचः सर्वैः सैनिकाश्चण्डविक्रमाः ।
 जयाय स्थिरसङ्कल्पैर्युष्माभिर्युध्यतामिति ॥६७॥
 अथ द्विवेगाधिपतेराज्ञया सर्वसैनिकाः ।
 सशस्त्राः प्राणपर्यन्तं सङ्कल्प्य दातुमाहवे ॥६८॥
 वीराः सन्नद्धवर्माः क्रोध-लोहित-लोचनाः ।
 जिगीषवो यथान्यायं युयुधुर्युङ्क्वकोविदाः ॥६९॥
 सादौ च सः दिनं तत्र निषादीच निषादिनम् ।
 रथाहूढो रथाहूढमाचक्राम यथाक्रमम् ॥७०॥
 आहतास्तुमुलं भैर्यो निनदुस्तत्र सङ्गरे ।
 घनगम्भीरनिर्घोषाः शङ्खाश्च वायुपूरिताः ॥७१॥
 अन्ये च मिलितास्तत्र वाययन्त्रविशरदाः ।
 रणोत्साहकरं वाद्यं वादयामासुराशु च ॥७२॥
 अथ मध्ये महानासीदुभयोः सैन्ययोस्तयोः ।
 महाभीमः सिंहनादो गम्भीरः प्रलयाभवत् ॥७३॥
 योद्धारो मिलिता वीराः प्रतर्दनमहीपतेः ।
 बाणैराच्छादयामासुर्दिशश्च विदिशस्तथा ॥७४॥
 अत्यन्तमाहताः केचिद्भूमिगाः कातरस्वराः ।
 जलं देहि जलं देहि शब्दं चक्रुर्निरन्तरम् ॥७५॥

केषाञ्चिद्बाहवश्चिन्नाश्चिन्नग्रीवास्तथापरे ।
 शिरांसि पेतुरन्येषामन्ये मध्ये विदारिताः ॥७६॥
 कवन्धा आहवे केचिन्नन्दतुः शस्त्रपाणयः ।
 ऊर्ध्वं गताश्च केचिच्च केचिद्भूपतिताः स्थिताः ॥७७॥
 हतानाञ्च तुरङ्गानां मातङ्गानां नृणान्तश ।
 रक्तेर्महानदी संख्ये तलाभूत् सम्प्रवाहिता ॥७८॥
 रक्ताक्तानां सूर्यकरैः सम्पृक्तानां प्रदोष्यताम् ।
 विद्युतामिव युद्धेऽस्मिन्नसीनां स्फुरणेन च ॥७९॥
 मेघवत्सैन्दवोषेण वाणानां वर्षणेन च ।
 रक्तपिच्छिलमागैर्न जातं दुर्हिनवहिनम् ॥८०॥
 शकुनारिष्ट-गोमायु-भैरवारावसङ्कुलम् ।
 तलयुद्धमभूद्रार्जसुमुलं देशविद्रवम् ॥८१॥
 चतुर्दशदिनान्तेतु घोरे संख्ये प्रतर्हिनः ।
 विजिग्ये बहुकष्टेन किराताधिपतिं नृप ॥८२॥
 स दुद्राव किरातेशः क्षताङ्गो हतबाहनः ।
 निःशेषित महासेनः प्राणमात्रावशेषकः ॥८३॥
 द्विवेगे जयमाख्यातुं दूतानाञ्चापयत् प्रभुः ।
 त्रिपुरेऽपि भयोद्विग्ना नाश्वसयितुमाशुच ॥८४॥
 त्यक्त-प्रजा-वसु-कलल-निकेतना ये
 नानादिशो विचलिता भयशोकशीर्णाः ।

शान्तिं विधाय बद्ध्वा हितवाचिकेन
 तानानिनाय निजधामगणश्चराणाम् ॥८५॥
 यास्तं परं शरणमीयुरराति-सेना-
 स्तासामदत्त सदयालुरभीतिमौशः ।
 यत् प्रार्थितं किमपि नास्य निषिद्धमासीत्
 भावा भवन्ति सततं महतामुदाराः ॥८६॥
 सोऽपूरयत् सकल-नष्ट-वसु प्रजानाम्
 नैवाजहार बलिमेकसमां दयार्द्रः ।
 चित्तेषु तत्र वसतां प्रविवेश राजा
 प्रीतिं व्यधाद्वनिनि दीनजने च तुल्याम् ॥८७॥
 लोकेषु साधुनियमात् प्रतिपालितेषु
 नाशोचि तैर्जनपदस्य पतिः किरातः ।
 ये चानुगा नियतमस्य प्रसादजीवा-
 स्ते चापि वैरिधरणीश्वरमन्वगच्छन् ॥८८॥
 तत्रानिनाय पुरतो विधुवंश-मौलिः
 कृत्रं सितं शशिनिभं पृथुचामरञ्च ।
 मन्त्रिप्रधानसुरविक्रम-कौल-मौलान्
 सर्वार्थ-तत्त्व-विदुरानपि प्राङ् विवाकान् ॥८९॥
 सैन्याश्च तत्र गिरिदुर्गमभिप्रविश्य
 नित्यं शरासनधरा विदधुः प्रयासम् ।

राजा प्रजाभिरनुरुद्ध उदग्रधन्वा
 चक्रे पुरं सुरपतेरिव तत्सुशोभम् ॥६०॥
 अस्मादजायत सुतः प्रमथाभिधानो
 नीतिं न चाधिजग एष सुशासितोऽपि ।
 धृष्टो विलास-रसिकश्चपलः प्रमाथी
 बाहे रथे धनुषि चापि पटुर्नियुद्धे ॥६१॥

श्रीधर्मदेव उवाच ।

कस्मिन्काले महाभाग राज्यं त्वै पुर सञ्चितम् ।
 संस्थापितं केनवात्र तद्ब्रूहि तत्त्वतोऽधुना ॥६२॥
 अपिचात्र महाराजो धर्मप्राणः प्रतर्ह नः ।
 अन्ते चकार यत्कर्म्म तच्चब्रूहि यथाक्रमम् ॥६३॥

दुर्लभेन्द्र उवाच ।

अतिप्राचीनमेवेदं राज्यं त्रिपुरसञ्चितम् ।
 महादेवविहारार्थं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ॥६४॥
 त्रिपुरेश्वरं पुण्यं प्रसिद्धं सत्यकालतः ।
 किरात-निचयास्तत्र निवासं चक्रिरे पुरा ॥६५॥
 ते काले विपुलं राष्ट्रं दत्तवन्तो धनुर्धराः ।
 भवानी कृपया राजन् त्वेतायामितिशुश्रुमः ॥६६॥
 ब्रह्म-किरात-भूभाग (१) पूर्वसीमाप्रकीर्तिता ।
 देशस्तु कच्छलिङ्गाख्यः सोमाग्नेयी प्रकीर्तिता ॥६७॥

(१) ब्रह्म ब्रह्मनगरम् बर्मा इतियस्य भाषा ।

फेनवती नदी तस्य स्थिता दक्षिणसीमनि ।
 नैऋत्यां कच्छरङ्गोहि तस्य सीमोच्यते जनैः ॥६८॥
 प्रतीच्यामस्य सीमा तु ब्रह्मपुत्रो नदः स्मृतः ।
 नदी च नाम तैरङ्गी स्थिता वायव्यसीमनि ॥६९॥
 तस्यैवोत्तरसीमायां वरवक्रनदी वरा ।
 सीमा मणिपुरो राजन्नैशान्यां तस्य कीर्तिता ॥१००॥
 देवीक्षेत्रमिदं प्रोक्तं तन्त्रेषु धरणीपते ।
 जनोऽत्र मरणाद्राजन् देवीधामनि राजते ॥१०१॥
 प्रतर्दनस्य राजेन्द्र चरितं पापनाशनम् ।
 श्रद्धया श्रवणाद्व्याति देवलोकमनामयं ॥१०२॥
 पौरवाणां यथा पार्थाः शुभानामास्पदं किल ।
 द्रौह्यवानां तथा राजन् पुण्यश्लोकः प्रतर्दनः ॥१०३॥
 जित्वा किरातनृपतिं सबलं महात्मा
 लब्ध्वा शुभामतिचिरञ्च स राजलक्ष्मीम् ।
 सन्तानवत् सकलराज्यमवन् महीन्द्रो
 गोविन्द-पाद-कमलं समवाप शेषे ॥१०४॥

इति श्रीराजरत्नाकरे पूर्वविभागे प्रतर्दनस्य वृत्तान्त-वर्णनं नाम

दादशः सर्गः ।

00057725

Digitized with financial assistance from

Hemendra Kothari

on 06 November, 2019

